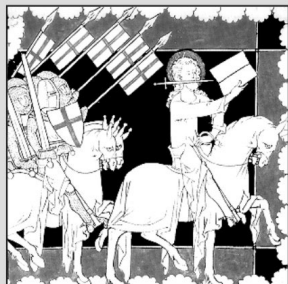
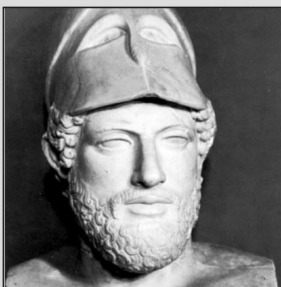
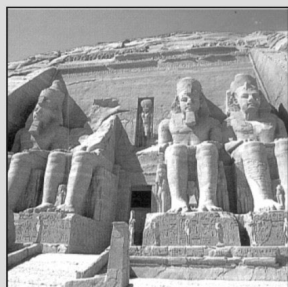

KLIÓ *2021/3*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Politika a Római Köztársaságban
Th. Roosevelt kül- és belpolitikája
Ciano a diktátor veje

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIÓ – Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

Andrékó Tamás Dániel egyetemi hallgató, DE, történelem–orosz szak
Iff. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Gesztyei Tamás az MTA doktora, professor emeritus, DE
Gyarmati Enikő PhD történész, EKE
Igari Léna ELTE Történettudományi Doktori Iskola ruszisztikai doktori program IV. éves hallgatója
Kálnoki-Gyöngyössy Márton az MTA doktora, habil. egyetemi docens, ELTE BTK Történelmi Intézet Segédtudományi Tanszék
Kármán Edit ELTE Történettudományi Doktori Iskola, középkori magyar történelem doktori program I. éves hallgatója
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Sashalmi Endre PhD habil. egyetemi tanár, PTE BTK Középkori és Korai-újkorai Tanszék
Szekeres Csilla PhD docens, DE Történelmi Intézet
Szilágyi Imre nyugdíjas, Magyar Külügyi Intézet; történész, politológus

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; ELTE TÁTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar; MTA PTI: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2021/3

TARTALOM

Ókor

- Erwin Pochmarski: Sírdomborművek Flavia Solvából
(*Gesztelyi Tamás*) 3
- Henrik Mouritsen: Politika a római köztársaságban
(*Szekeres Csilla*) 7

Középkor és kora újkor

- Tomáš Velička: Cseh királyi oklevelek arengái 1310–1419
(*Kármán Edit*) 14
- Daniel Jütte: Aludni a templomban (*Fodor Mihályné*) 19
- Tim Wilkes: Bevezetés a muzulmán pénzek világába
(*Gyöngyössi Márton*) 27
- Stefan Seitschek, Elisabeth Lobenwein, Josef Löffler (szerk.):
Uralmi praktikák és a változó életmód (*Ifj. Barta János*) 33
- Russell E. Martin: Cári házasságkötések a kora újkorban
(*Sashalmi Endre*) 39

Új és legújabb kor

- Miles Taylor: A császárnő – Viktória királynő és India
(*Fodor Mihályné*) 46
- John M. Thompson: A külpolitika és a belpolitika összehangolása:
az elnöki hivatal működése Theodore Roosevelt-módra
(*Peterecz Zoltán*) 69
- Oliver Schneider: A kivételes hatalom joga Svájcban
1914 és 1919 között (*Gyarmati Enikő*) 78
- Eugenio Di Rienzo: A diktátor veje (*Madarász Imre*) 82

Orosz történelem az új és legújabb korban

- Oleg Jevgenyevics Alpejev: Az orosz vezérkar Nagy-Britannia
elleni háborús tervei (1885–1914) (*Andrékó Tamás Dániel*) 85
- Radoslav Raspopović: Orosz menekültek Crna Gorában
(*Szilágyi Imre*) 93
- Lorina P. Repina (szerk.): Múlt a jelennek: a történelmi
emlékezet és a nemzeti identitás narratívái (*Igari Léna*) 97

Sírdomborművek Flavia Solvából

Az 1960-as években kezdődött el az a nagyszabású vállalkozás, mely a Római Birodalom szobrászati alkotásainak teljes katalógusát kívánja elkészíteni (*Corpus Signorum Imperii Romani*). A feldolgozás és publikálás országonként történik. Már eddig is nagyon sok kötet jelent meg, de továbbra is folyamatban van az újabb művek megjelenése. Az ausztriai emléksorozat négy kötetben, azon belül több faszczikulusban (általában 4–6) lát napvilágot. Többségük már megjelent, már csak néhány hiányzik a teljességhez. Ausztria területén két provincia volt: Pannonia nyugati sávja, valamint Noricum. Flavia Solva (municipium) Noricum délkeleti részén, a mai Graz közelében feküdt.

A Flavia Solva köemlékeit tartalmazó 1. füzet a körszobrászati emlékeket, a 2. füzet a portré medaillonokat és portré fülkét, a 3. füzet a sírsztéléket és síroltárokat tartalmazza, míg a 4. a sírépítmények domborműveit. Maguk az építmények nem maradtak meg, csupán a domborműves táblák, amelyekről nyilvánvaló, hogy nem önállóan álltak, hanem egy nagyobb építmény részét képezték. A domborművek tematikusan vannak elrendezve: szolgálónők és szolgálók ábrázolásai, dionyzikus domborművek, ifjú alakok (héroszok) és Héraklés (Hercules) ábrázolásai. Mint a címből kiderült, készül még egy 5. faszczikulus is további sírépítmény domborművekkel, melyeken mitológia témák, vadászatábrázolások, dekoratív elemek stb. fordulnak elő.

A kötet gazdag bibliográfiával kezdődik, majd a katalógus következik. Az egyes tételek nagyon gondos leírásokat tartalmaznak: az adott köre vonatkozó szakirodalom felsorolásával, a kő állapotának és ábrázolásának a leírásával és a datálás kérdéseivel. Az első fejezet

a két vagy több domborművet megőrzött sírépítményekkel foglalkozik. Ezek közt a következő ábrázolások fordulnak elő: Héraklész tettei, Néreisek, Dioskurosok, szatírok, szolgálónók és szolgálók, hérószok. A domborművek keletkezési ideje általában a késő antoninusi és a severusi időkre tehető, ez lehetett tehát a város virágkora. A város jómódjára utal az is, hogy a domborművek többsége márványból készült.

A katalógus első tételén egy szép *sella curulis* ábrázolást láthatunk, melyet két oldalról egy-egy liktor vesz körül, majd egy-egy tógás alak következik. A liktorok alapján kijelenthető, hogy az elhunyt *flamen* volt, mégpedig a helyi császárkultusz papja. Héraklész tetteit ábrázolják a Nr. 28–30 számú domborművek. Eredetileg valószínűleg mind a 12 munka szerepelt a sírépítményen, de csak a következők maradtak meg: Héraklész Diomédész lovaival, a krétai bikával, Augeias istállójával és a hesperisek aranyalmáival. Ez a mondakör a provinciális művészetben is igen kedvelt volt. A mítosz a nehéz és veszélyes munkák elvégzése után való apotheózis példázata, s mint ilyen párhuzamul szolgált a fáradtságos emberi élet után várható égi jutalom elnyerésére. Ezért foglalt el fontos helyet a sepulchrális művészetben. A Nr. 31–33. reliefek ifjú harcosokat ábrázolnak fegyverekkel, de mezítelenül. Ezt a gyakori témát a régebbi kutatás Mars Latobiusnak, egy helyi istenségnek tartotta, és kapcsolatba hozta a magdalensbergi ifjú híres bronzszobrával. Az egy emlékművön történő ismétlődésük azonban valószínűtlenné teszi, hogy a noricum-i hadistenről lenne szó. Sokkal inkább úgy gondolják az újabb kutatásban, hogy a sírtulajdonos harci vitézségét (*virtus*) juttatják kifejezésre. A Nr. 34–35. két frízrészletet őrzött meg tengeri lényeken lovagló Néreisekkel. A régebbi kutatás ezeknek csupán dekoratív szerepet tulajdonított. Később ebben a boldogok szigetére való utazás kifejezését látták. A legutóbbi értelmezés szerint a dionysosi tengeri thiasos (ünnepi felvonulás) jeleneteiről és alakjairól van szó, mely a lelkek boldog túlvilági állapotát jelenítik meg. Legközelebbi párhuzamai a tengerilény-szarkofágokon fedezhetők fel. A Nr. 38–39. domborművek Dioskurosokat ábrázolnak, akik úgy értelmezhetők síremlékművön, hogy a lékel kísérői a túlvilágra történő utazás

során. A szolgálót ábrázoló domborművek között olykor írnokok (*librarius*) jelennek meg (Nr. 44, 46). A kutatás szerint ezek nem a sírtulajdonos műveltségére utalnak, hanem általában a szolgálóra, aki gazdája diktálására készen várakozik.

A továbbiakban az ábrázolások témája szerint vannak csoportosítva a domborművek. A második fejezet a szolgálónőket tartalmazza. Ezek előfordulása Flavia Solvában feltűnően gyakori (13 darab). Két típusa különböztethető meg. Egyiken kézitükröt, ékszeres dobozt vagy kosarat tart. Ezek az úrnő szépítkezésénél segédkező szolgálólányok. A másik típuson áldozókancsót, áldozókészletet (*mappa*) tart a kezében, ami arra utal, hogy a halotti áldozatban működik közre a szolgálólány. Sajátos ruhaviseletük alapján ezeket noricumai lányoknak is nevezik. Elterjedésük a Kr. u. II. század második felére, a III. század elejére tehető.

A következő fejezet a szolgálókat tartalmazza. Egyik típusuk íróeszközökkel jelenik meg: íróvessző (*stilus*) vagy toll (*calamus*), írotábla vagy irattekercs van a kezükben, ami arra utal, hogy írnokról van szó, aki várja ura parancsát a feljegyzésre. A másik, ritkább típus áldozati korsóval jelenik meg, azaz urának az áldozatbemutatásánál segédkezik. Ruházatuk térdig érő, rövid ujjú tunica, de a hosszú ujjú is előfordul (*tunica manicata*) a III. századi domborműveken.

A negyedik fejezet a Maenas ábrázolásokat tartalmazza. Ezekből 11 került elő Flavia Solva territoriumán. Ezek a dionyzikus figurák dobot, cintányért, fáklyát és kendőt tarthatnak a kezükben. Ezek a dionyzikus szarkofágokról származó alakok a túlvilág örök boldogságát szimbolizálják, ahogy ezt már a korábbi kutatások megállapították. Az ötödik fejezet a szatírábrázolásokat tartalmazza. Ezekből 15 maradt fenn Flavia Solvából. Tánclépésben jelennek meg, lábukat többnyire keresztbe téve, egyik kezükben szőlőfürtöt, másikban fuvolát tartanak. Esetükben nem mutatkozik tipológiai rokonság a dionyzikus szarkofágok ábrázolásaival. Valószínűleg a mintakönyvek révén terjedtek el. Típusuk kialakulásában az évszakokra jellemző perszifikációkat ábrázoló szarkofágok alakjai játszhattak szerepet.

A hatodik fejezet az ifjúalakok (hérószok) csoportját tartalmazza. Mezítelenül jelennek meg, fejükön sisak, kezükben pajzs és lándzsa,

vállukon kardszj. Rendszerint párosával jelennek meg, ezért sem lehetnek istenábrázolások, hanem az elhunyt harci erényeit jelképezhetik. A hetedik fejezet a Héraklés ábrázolásokkal foglalkozik. Köztük különlegességnek számít a Hercules Musarum típus (Nr. 98). A lanton játszó hérósz egy sírépítményen általában a legyőzhetetlenségre utalhat. A halott-szimbolikában egyértelműbb a Héraklés és Alkéstis ábrázolásának az értelmezése (Nr. 99). Az asszony visszavezetése az alvilágból a halál fölötti győzelmet jelképezi.

A kötetet a köznevekre is kiterjedő névmutató, valamint képjegyzék zárja. Az illusztrációk kiváló minőségűek, ami kulcsfontosságú is a sorozat természetéből adódóan.

Erwin Pochmarski: *Die Grabbaureliefs (erster Teil) des Stadtgebietes von Flavia Solva* [Flavia Solva városkörzetének sírépítmény domborművei (első rész)]. *Corpus Signorum Imperii Romani, Österreich IV/4*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2021. p. 110 + Tafel 63.

Gesztelyi Tamás

Politika a római köztársaságban

Henrik Mouritsen (King's College London) a római köztársaságkor történetét vizsgáló számos könyve után arra vállalkozott, hogy az adott korszak politikájáról ír egy szabott terjedelmű művet a Cambridge University Press „Key Themes in Ancient History” című sorozatában. A könyv szervesen illeszkedik abba a történeiszvitába, amely mintegy három évtizede zajlik a római köztársaságkori politika jellegéről. 1984-ben jelent meg egy tekintélyes, és addig főként a császárkori kutatásairól ismert brit történésznek, *Fergus Millarnak* egy tanulmánya [F. Millar, *The political character of the classical Roman Republic, 200–151 BC*. JRS 74 (1984) 1–19.], amely alapjaiban kérdőjelezte meg azt az általánosan elfogadott nézetet, mely szerint Róma politikai rendszere a királyság megszűnésétől kezdve a Kr. e. I. század végéig lényegét tekintve arisztokratikus (oligarchikus) köztársaság volt. Ennek a felfogásnak az eredete egészen Polybiosig (Kr. e. II. század) vezethető vissza, aki miközben a római állam csodálatra méltó stabilitásának okait kutatta – a görög politikaelméletekre építve – egy igen nagyhatású elméletet dolgozott ki. Magyarázatának lényege az, hogy a római állam szilárdságának oka az egyszerű államformák (monarchia, arisztokrácia és demokrácia) keverékeként felfogható alkotmánya. A monarchiának a consulok, az arisztokráciának a senatus, a demokráciának pedig a nép hatáskörei felelnek meg. Jóllehet ez a három hatalmi tényező kiegyensúlyozza egymást, a polybiosi elemzés egészében véve az állam arisztokratikus jellegét sugallja. Az adott tárgyra vonatkozó ókortörténeti kutatásokon belül számos irányzat jött létre (Theodor Mommsen, Matthias Gelzer és Christian Meier neve fémjelzi a legfontosabbakat), ám Millar tanulmányának megjelenéséig a római köztársaság arisztokratikus/

oligarchikus jellegét senki sem vonta kétségbe. Millar egyébiránt jól ismert forrásokra, tényekre alapozva fogalmazta meg tézisé: Róma politikai rendszere a késő köztársaságkorban egyfajta demokrácia volt. Ez az álláspont heves vitákat váltott ki főként a nagy múltú német ókortudományban, melynek három jeles képviselője, Martin Jehne, Karl-Joachim Hölkeskamp és Egon Flaig mindenekelőtt egy új kutatási irány, az úgynevezett „politikai kultúra” („politische Kulturforschung”) fogalmaival (pl. a politika szimbolikus aspektusai, rituálék, hitek, attitűdök, identitás) érvelt Millar nézetével szemben. Mindenesetre az 1990-es évektől nem csupán a német, hanem a nemzetközi kutatásban is központi témává lett annak a vizsgálata, hogy milyen szerepet töltött be a római nép a köztársaságkori politikában. Ebbe az összefüggésrendszerbe illeszkedik Mouritsen elsősorban kutatóknak és egyetemi hallgatóknak szánt könyve, amely a források elemzése alapján kiegyensúlyozott, számos esetben megvilágító erejű magyarázatot ad a római köztársaság politikai rendszerével kapcsolatos kérdésekre.

A Kr. e. II. század közepétől a Kr. e. I. század közepéig terjedő időszak római politikáját három fejezetben vizsgálja. Az első fejezet („*Senatus Populusque Romanus: az intézmények és gyakorlati működésük*”) fő tárgya a népgyűlések (*comitia*) feladatának, hatáskörének elemzése mindenekelőtt abból a szempontból, hogy mi állhat a politikai gyakorlat és az alkotmányos elvek közötti ellentmondás hátterében. Elemzésének kiindulópontja Polybios, aki elsőként tett kísérletet a római politikai rendszer megértésére, és akinek az analízise több szempontból is mind a mai napig megkerülhetetlen. Ugyanakkor Mouritsen érvelése alapján történeti művének alkotmányos kitérője túlságosan sematikus, kevés kapcsolatot mutat az intézményeknek (*senatus*, *magistratusok*, *népgyűlések*) más forrásokból ismert, tényleges gyakorlati működésével. Cicero államelméleti műveiben (*Az állam, A törvények*) ugyanúgy görög elméleti alapokra épít, mint az általa tekintélyként elismert Polybios, ugyanakkor a két szerző közötti különbségek nyilvánvalóak. Cicero a görög elméleti kereteket saját politikai tapasztalatával és a római államra vonatkozó víziójával tölti ki, ezzel a politikai rendszer jóval komplexebb megértését

teszi lehetővé, mint Polybios formalizált, fékekre és ellensúlyokra alapozott modellje. Cicero azt a benyomást kelti, hogy az intézményeknek szimbolikus jelentősége volt, ami Mouritsen szerint kulcsot adhat a római politikai rendszer paradoxonjainak a feloldásához. A nép szerepével összefüggő legsúlyosabb ellentmondás az, hogy bár a nép (*populus*) az állami legitimáció megkérdőjelezhetetlen forrása, hiszen a népgyűléseken hozták a törvényeket, választották az állam vezetőit, döntöttek békéről és háborúról, csak itt ítéltettek halálra római polgárt, ennek ellenére „népszuverenitásról” nem csupán a mai értelemben nem beszélhetünk, de az is kérdéses, hogy a görög teoretikusok által demokratikusnak tartott alapelvek érvényesültek-e. A fejezet további részében a szerző ezt a problémát a lehető legtöbb szempontból veszi szemügyre: összeveti a római népgyűlések működését az athéni demokrácia ekklesiájával, vizsgálja a tisztségviselők és a nép, a vallás és a politika viszonyát, a különböző népgyűlések (*comitia curiata*, *comitia tributa*, *comitia centuriata*, *concilium plebis*) kialakulását, funkcióját a rendek küzdelmének összefüggésében.

„*A vezetők és tömegek a római köztársaságban*” című második fejezetben a politika legalapvetőbb kérdéseinek (Mennyi ember vett benne részt? Kik voltak ezek az emberek? Hogyan szavaztak?) vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy a népgyűlések ugyan legitimációt nyújtottak, de ez a legitimáció nem demokratikus elvekből, hanem a korrekt eljárás módhoz való ragaszkodásból fakadt. A politikai kultúra kutatásának új irányzatához csatlakozva a népgyűlések működését Mouritsen is rituálékként, vagyis olyan formalizált, szigorúan szabályozott cselekményekként értelmezi, amelyeket ugyanakkor önmagukon túlmutató jelentőséggel ruháztak fel.

A szerző a továbbiakban nagy figyelmet szentel az ún. *contió*knak. (A *contio* megnevezés kétféle értelemben volt használatos: egyrészt a népgyűléseket megelőző nem döntéshozó gyűléseket jelölte, másrészt az ezeken elhangzó beszédeket.) A történettudományban végbement ún. „kommunikációs fordulat” nyomán a római köztársaságkor kutatói fokozott érdeklődést mutatnak eme gyűlések iránt, nagy hangsúlyt helyezve arra, hogy ezeken közvetlen interakció zajlott a vezetők és a nép között, melynek során a politikusok az új eszmék,

javaslatok népszerűségét, a „nép akaratát” tesztelték az egybegyűltek reakciói révén. Vagyis a történészek egy része szerint a contiók léte bizonyítja, hogy a „nép hatalma” valóságos volt, még akkor is, ha az a spontán válaszok révén csupán informálisan jutott kifejezésre. Mouritsen ugyanakkor súlyos kételyeket fogalmaz meg a néppel folytatott konzultáció valóságával szemben, miután számba veszi az igazi párbeszédet erősen korlátozó, voltaképpen lehetetlenné tevő tényezőket. Feloldhatatlannak tűnő ellentmondást lát abban, hogy mindezek ellenére a contiók alapvető szerepet töltöttek be a római politikában, így a következő alfejezetekben arra kísérel meg választ adni, hogy mi tette őket annyira fontossá? Megvizsgálja az azokon résztvevő tömeg nagyságának, társadalmi összetételének a források töredékessége vagy egyenesen hiánya miatt végérvényesen aligha megoldható problémáját és azt a kérdést, hogy egyáltalán milyen célból tartottak a rómaiak contiókat? A legfontosabb forrást jelentő Cicero művei alapján a késő köztársaságkorban két szempontból voltak igazán értékesek, jellemzően nem a „nép”, hanem az előkelők (*nobiles*) felől nézve: nyilvános szereplési lehetőséget nyújtottak számukra, és alkalmat arra, hogy a „közvéleményt” egy törvényjavaslat mellett vagy ellen mozgósítsák – mindkét szempont további, nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel. Mouritsen meggyőzően érvel amellett, hogy a római nép politikai szerepe mindent összevetve rendkívül korlátozott volt, ennek ellenére a köztársaság fennállásának hosszú évszázadai alatt soha nem kérdőjelezte meg a status quo-t, a kétségtelenül előforduló zendülések, lázadások sohasem tüzték célul a társadalmi-politikai rend gyökeres megváltoztatását. Mindennek alapvető oka a szerző – másokkal egybehangzó – véleménye szerint a római társadalomnak a hódításokkal párhuzamosan haladó militarizációja. A római polgár katonaidentitása az élet egészére hatással volt: az elit éthosára, a vezetők és a tömegek közötti interakciókra, a polgárok politikai viselkedésére, ahogyan a hadseregben megkövetelt feltétlen engedelmesség, fegyelem is átszivárgott a politikai kultúrába. Mindemellett a sikeres hódítások hasznát a hétköznapi polgárok is élvezték, az előkelők számára pedig hivatkozási alapot adtak vezető szerepük igazolásához, ami összességében

magyarázatot adhat a politikai konszenzusra, a viszonylagos társadalmi békére.

„Egyetértés és versengés” – ezt a címet adta Mouritsen könyve harmadik, egyben utolsó fejezetének, melynek középpontjában a politikai elit vizsgálata áll. A szerző találóan jegyzi meg, hogy az ókortörténészek csodálkozni szoktak a köztársaság látványos összeomlásán, pedig valójában nem ez, hanem hosszan tartó fennállása, stabilitása az, amin csodálkozni lehetne, tekintettel az oligarchikus rendszerek lényegéhez tartozó számos feszültségre, ellentmondásra. Mivel az oligarchikus köztársaságok alapvetően instabilak, túlélésük attól függ, hogy az elit képes-e fenntartani belső kohézióját a hatalomra, befolyásra irányuló kompetitív igények egyensúlyban tartásával. A következő alfejezetekben tehát Mouritsen azokat a tényezőket veszi szemügyre, amelyek segítettek a politikai rendszert összetartani, és amelyek végül a bukásához vezettek.

A köztársaságkor periodizációjával kapcsolatos eltérő nézetek ellenére abban egyetértés mutatkozik, hogy a Kr. e. 133. év drámai eseményei, Tiberius Gracchus fellépése fordulópontot jelent egyrészt a példátlan politikai erőszak, másrészt egy újfajta radikális politika megjelenése miatt. Mindez az eliten belüli mély, áthidalhatatlan ellentétek következménye volt, amelyet a szakirodalom a politikusok két különböző csoportja, az *optimates* és a *populares* küzdelmeként ír le. Az *optimates-populares* ellentét a Kr. e. 133. utáni politikai eseményekre széles körben alkalmazott, általános magyarázó modell. Meglepő, hogy ennek ellenére – fejtegeti a szerző – az ókortudósok között nincs egyetértés sem e fogalmak tényleges jelentését, sem gyakorlati, politikai jelentőségét illetően. Mind a mai napig érezteti a hatását az az elmélet, amely *Theodor Mommsenre* vezethető vissza, és amely az *optimatest* és a *popularest* a modern pártok analógiájára állandó politikai csoportosulásokként értelmezte. Az *optimatákat* konzervatív, a fennálló viszonyok megőrzésében érdekelt arisztokrata „pártként”, melynek olyan prominens képviselői voltak mint Scipio Nasica, Sulla és követői, Catulus, Lucullus, Hortensius és Cato, a velük szemben álló popularisokat pedig „progresszív”, „demokrata”, a nép érdekeit védő „pártként”. Ez utóbbi vezető politikusai

a Gracchusok, Saturninus, Sulpicius és Clodius lettek volna. Mouritsen körültekintő, alapos elemzése pontról pontra mutat rá ennek az eleve anakronisztikus nézetnek az ellentmondásaira, végső soron tarthatatlanságára. Az elmélet súlyos hibái készítették *Christian Meiert* arra, hogy 1965-ben egy radikálisan új interpretációját adja a *populares* megjelölésnek. Szakítva a Mommseni baloldal-jobboldal sémával ő a popularisokban (akik rendszerint néptribunusok) olyan disszidens politikusokat látott, akik a népgyűléseket használták fel eszközként a szenatori többséggel szemben. Vagyis a *populares* megjelölés egy speciális stratégiára vonatkozik, mindenféle különös ideológiai meghatározottság nélkül. Az *optimates* csoportja pedig egyszerűen azokat foglalja magában, akik elvetették ezt a módszert, és engedelmessé váltak a senatus kollektív tekintélyének. A 2010-es években a revizionista iskola képviselői visszatértek a római politika ideologikus interpretációjához, így az *optimatákat* és a popularisokat ismét „konzervatívokként”, illetve „progresszíveként” írták le. Ugyanakkor a politikáról a motivációra helyezték a hangsúlyt, így szerintük az igazi *popularis* önzetlenségéről, a nép ügyéért hozott személyes áldozatairól ismerszik meg. Ez a részben Mommsenre visszavezethető elmélet egybeesik a római politika „demokratikus” interpretációjának a térhódításával. A kutatástörténeti áttekintést követően Mouritsen megvizsgálja a két kategóriára vonatkozó forrásokat, mindenekelőtt Cicero szövegeit. Arra a következtetésre jut, hogy: a *populares*, *optimates* terminusok feltűnően ritkán fordulnak elő az auctoroknál; az *optimates* a hatalmas cicerói életműben a szenatori elit standard megjelölése; ugyanő a *popularis* jelzőt kétféle, pozitív és negatív értelemben használja (a nép érdekeinek képviselője, illetve populista); az egész kérdéskörre vonatkozó legfontosabb forrásunkban, a Sestius érdekében tartott beszéde híres exkurzusában Cicero olyan terminológiát használ, ami egyedülálló, semmilyen más forrásban nem lelhető fel, ami a beszéd szélesebb politikai kontextusával és Cicero konkrét céljaival magyarázható. Sokatmondó, hogy a kortárs Sallustius egészen más terminológiával él a római politikai élet leírására, mint Cicero – ennek a kérdésnek egy külön alfejezetet szánt a szerző. A probléma összegzésekképpen Mouritsen,

miután elveti a politikai elit ideológiai alapú kettéosztását, eme tehetételtől megszabadulva veszi szemügyre a késő köztársaság néhány kulcsszereplőjének, Pompeiusnak, Licinius Crassusnak és Caesarnak a politikáját, valamint a hagyományosan optimata – popularis ellentétként leírt marianusok és Sulla híveinek küzdelmét a hatalomért. Nem csupán arról győz meg, hogy a bináris modell nem felel meg a történeti tényeknek, hanem arról is, hogy a modern politikusok és a római senatorok között alapvető különbség van, amennyiben az utóbbiak politikai tevékenysége társadalmi státuszukból, nem pedig valamiféle ügy melletti elkötelezettségükből fakadt. Ezért aztán teljes félreértés „számonkérni” a római senatorokon egy társaikétól eltérő, személyes álláspont következetes, határozott képviselését, annál is inkább, mert a politikai stabilitás feltételeként tekintettek a senatorok összhangjára, egységes álláspontjára.

A könyvet záró utolsó, a köztársaság végéről elmélkedő fejezetben Mouritsen az ellenkezőjére fordítja Polybios értékelését a római állam stabilitásának az okáról: úgy tűnik, hogy Róma nem a politikai rendszere miatt, hanem *annak ellenére* volt olyan sikeres, mivel semlegesíteni tudta az alkotmány lényegéhez tartozó gyengeségeket, mindenekelőtt a hatalom világos megosztásának a hiányát. A köztársaság sikere következésképpen nem az alkotmányában, hanem azon kívül, társadalmi, ideológiai és geopolitikai sajátságokban keresendő. A rendszer az erős társadalmi kohézió miatt működött, amelynek a támasztéka egy igen hatásos ideológiai váz volt, amit a rómaiak a *mos maiorum* fogalmával jelöltek. Csak akkor váltak az alkotmány hiányosságai nyilvánvalóvá, amikor ezeknek az íratlan normáknak a kötelező érvénye meggyengült.

Henrik Mouritsen: *Politics in the Roman Republic. Key themes in ancient history.* (Politika a Római Köztársaságban. Fontos témák az ókori történelemben) Cambridge; New York, Cambridge University Press, 2017. XII + 202 o. ISBN 9781107651333

Szekeres Csilla

Cseh királyi oklevelek arengái, 1310–1419

A középkori uralkodói oklevelek arengái egyfajta bevezetőként szolgáltak az oklevélben foglalt jogi tény, rendelkezés elvi megindokolására, és elsősorban antik hagyományokat követve jelentették meg az ideális uralkodót, s ezzel az uralkodó reprezentációjának fontos eszközévé váltak. Az arengakutatás fordulópontjának tekinthető *Heinrich Fichtenau* osztrák történész monográfiájának megjelenése,¹ illetve az általa vezetett több országra kiterjedő kutatás a témában, amelyhez kapcsolódóan magyar részről megemlíthetők *Kurcz Ágnes* 1960-as években megjelent tanulmányai.² Bár az arengák iránti érdeklődés alábbhagyott, az elmúlt évtizedben – mind a környező országokban, mind idehaza – ismét megélnékvült a középkori oklevelek arengáinak kutatása, amire jó példa *Tomáš Velička* cseh királyi oklevelek arengáiról írt tanulmánya.³ A szerző az 1310 és 1419 között cseh királyi városoknak kiállított királyi oklevelek áttekintését tűzte ki célul, mivel a megadott szűrési feltételekkel szinte teljes körű kiadott forrásbázis állt rendelkezésére, azonban megfigyelései éppen ezért – saját figyelmeztetése szerint is – korlátozottan érvényesek.

1 Fichtenau, Heinrich: *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*. Verlag Hermann-Böhlaus Nachf./Graz-Köln, 1957.

2 Kurcz Ágnes írásaiban számos példa bemutatásával szemlélteti az arengákban a jellemző témaköröket, az antik kultúra hatását, más országok gyakorlatának befolyását, az uralkodó megjelenítését, illetve az aktuálpolitika nyomait, stb. Vö. Kurcz Ágnes: *Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben*. AT (8) 1961., 106–113. Uő.: *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*, MIÖG (70) 1962., 323-354.

3 Az írást közlő kötetben hangsúlyos szerepet kapott az arengák vizsgálata; a tanulmányok szerzői tárgyalják például az arengakutatás fejlődését és új lehetőségeit, egyes területeken a császári, érseki, hercegi oklevelek arengáit, illetve arenga-adatbázis készítését és annak eddigi tapasztalatait. Vö.: *Urkundenformeln im Kontext. Formen der Schriftkultur im Ostmitteleuropa des Mittelalters (13–14. Jahrhundert)*. Kiad.: Sébastien Rossignol, Anna Adamska. VIÖG (65) 2016.

A kutatáshoz összesen 735 oklevél állt rendelkezésre, amelyeket a vizsgált időszak alatt Csehországban uralkodó Luxemburgok – (Csehországi) János, I. Károly (IV. Károly néven német–római császár) és IV. Vencel – adtak ki cseh királyi városok vagy azok lakói számára.⁴ Átlagosan az oklevelek csaknem 11 százaléka (79 darab) tartalmaz arengát, amelynek előfordulási aránya azonban folyamatosan csökken: míg János uralkodása alatt az oklevelek kb. 16, addig IV. Vencel esetében már csupán 7,7 százaléka szerepel arenga. Bár a tanulmányban ötéves időszakokra bontva diagramok szemléltetik az arengás oklevelek arányát, a szerző nem tér ki a megfigyelhető ingadozások, illetve egyes kiugró értékek lehetséges magyarázatára (például 1371–1375 között adták ki a városok számára a legtöbb oklevelet, több mint nyolcvan darabot, azonban egyik sem tartalmaz arengát). Az oklevélgyűjtemény szempontjából végzett vizsgálat szerint a hozzávetőlegesen negyven királyi városból huszonhét nyert legalább egy arengás királyi oklevelet, közülük húsz legalább kettőt (az élen tizenkét oklevéllel Prága Óváros, azt követően egymáshoz közel fekvő északnyugati városok, Saaz, Kaden, Laun, Brüx állnak). A legtöbb, hatvan darab fölötti, ám elsősorban német nyelvű oklevelet elnyerő Eger mindössze négy arengás oklevelet kapott, amit a szerző az oklevelek nyelvével hoz összefüggésbe: a német nyelvű oklevelekben jóval ritkább (és általában rövidebb) az arenga, mint a latin nyelvűekben. Szintén az oklevélgyűjtemény és az arengák kapcsolatánál említendő, hogy egyes esetekben a címzetteknek szóló korábbi oklevelek arengái hatottak az újabbak megfogalmazására, bár ezeket a szerző az elenyésző számú példa miatt inkább kivételnek tekinti.

Velička áttekintést nyújt az arengás oklevelek tulajdonságairól is, mi szerint túlnyomó részük jogbiztosító oklevél, de tíz *mandatum*, parancslevél szintén szerepel az anyagban. Az arengás jogbiztosító oklevelek tartalma eltérő, legtöbbször megerősítést, gyakran gazdasági kedvezményt, ritkábban egyházi ügyeket, stb. tartalmaznak. A jogbiztosító oklevelek arengái a szerző szerint nem állnak közvetlen

4 Magyar szempontból összehasonlítási alapot nyújthat Kubinyi András tanulmánya, amely a magyar uralkodók várospolitikai elveit kutatja 1201 és 1272 között kiadott városi kiváltságlevelek, illetve hospeskváltságok arengái alapján. Vö. Kubinyi András: A királyi várospolitika tükröződése a magyar királyi oklevelek arengáiban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 275–291.

kapcsolatban az oklevelek tartalmával, a parancslevelekéi viszont többnyire igen. Az oklevelekben megjelenő arengák túlnyomórészt egyetlen egységet alkotnak, tehát nem jellemző a több részből álló arenga, ami pedig helyüket, illetve az egyéb oklevélrészek helyét illeti, tartós sorrend IV. Vencel uralkodására alakul ki. A vizsgált arengás oklevelek közül hatvankilencet biztosan, további ötöt valószínűleg latin nyelven állítottak ki, ám megjegyzendő, hogy az összes kiadott oklevelet figyelembe véve a német nyelvű oklevelek aránya a kezdeti 4 százalékról a vizsgált időszak végére 40 százalékra növekedett.

A szerző az arengákat tartalmuk alapján három típusba sorolta, amelyek közül egyértelműen kiemelkedik az esetek csaknem 90 százalékában alkalmazott felségarengák csoportja, ezt követik a vallásos motívummal bíró, majd az első két csoportba nem sorolható arengák. A felségarengák túlnyomó része az alattvalókról való gondoskodást, jólétük növelését helyezi előtérbe, amelyhez az uralkodó részéről gyakran bőkezűség, szelídség, a kérések meghallgatása járul. Az uralkodó ilyen ismérveit nem csupán a hűséges alattvalók, hanem a hűtlenek is megtapasztalhatják, hogy az arengákból jól ismert példakövetés révén visszataláljanak a helyes ösvényre. *Nagy dicsőségünkre válik, és a királyi fenség legmagasabb fokait magasra emeljük, ha [...] alattvalóinkon szelídséget gyakorolunk, mivel bennük is növekszik velünk szemben az elkötelezettség és hűség ereje, ha [...] azokat, amiket keményen megtorolhatnánk, enyhítő szerrel kímélve csillapítjuk,*⁵ fogalmaz például az uralkodó ellenzékéhez csatlakozó, majd annak kudarca után ismét hozzá közeledő Königrätz egyik királyi oklevelének arengája. A felségarengákban ezen kívül gyakran feltűnik az igazságos jutalmazás képe, amelyet leginkább azok iránt kell gyakorolni, akik az emberek javával törődnek (a városok esetében ezek a városi tanácsok), a tartós béke és boldogulás biztosítása, illetve az uralkodó tekintélyének és dicsőségének növekedése (egy-egy vámmenteséget biztosító oklevelek arengája szerint az uralkodó rendelkezései tekintélyét a határokon túl is növelik). A vallásos témájú arengák az oklevél kiállítójának üdvösségét (például: *Mivel mi isteni emlékezetű elődeink, a cseh királyok lelkének megse-*

5 Függelék 47. sz., Königrätz részére, 1318. november 1.

gítése, s a magunk üdvössége miatt...),⁶ valamint az irgalmasságot és alamizsnálkodást állítják előtérbe, míg a csoportba nem sorolható két arena a korábban népszerű feledés–emlékezet típusú, illetve a jogok megerősítését tárgyáló arengákat idézi fel.

A kutatás során összegyűjtött és függelékben közölt ötvenhét arena (több ismétlődik) közül tizenhárom vezethető vissza a cseh királyi kancellárián ekkoriban használt formuláskönyvekre, jelen esetben a *Summa Cancellarie* (más néven *Summa Caroli IV.*) vagy a *Collectarius Perpetuarum Formarum* című XIV. századi gyűjteményekre, ám hat közülük korábbi ezeknél a formuláskönyveknél, és maga is mintaként szolgálhatott összeállításukhoz. A Luxemburgok királyi kancelláriáján a hazai gyűjtemények mellett bizonyosan használták Petrus de Vinea Európa–szerte népszerű leveleskönyvét, amelyhez kettő arena köthető a vizsgált anyagból, bár nem szó szerinti egyezés alapján. A formuláskönyvek használata mellett figyelemre méltó a sok egyedi eset – a hetvenkilenc vizsgált arengából negyvenkettő egyszer fordul elő –, ezzel együtt az arengákba fektetett fáradtság, elsősorban a kiválasztás fontos és körültekintést igénylő feladata.

A tanulmányban foglaltak alkalmat adnak az arengakutatás számára kihívásként felmerülő egyes problémák megemlítésére, még ha ezek nem is kapnak központi szerepet az írásban. Így Velička említést tesz a narratio és arena határvonalaán megjelenő arengás gondolatokról (jellemző kifejezés például: *mivel azt kívánjuk, hogy X város állapota jobb legyen*), amelyekről esetenként nehéz megállapítani, melyik oklevélrészhez tartoznak, illetve a narratióban feltűnő hasonló fordulatokról, amelyeket ő egyes kutatóktól eltérően nem sorol az arengákhoz. A szerző értetlenül szemléli az arengáktól elkülönülő arengás gondolatok megjelenését a dispositióban, amelyek pedig IV. Vencel uralkodása alatt egyre gyakrabban tűnnek fel legtöbbször megerősítő oklevelekben az átírt oklevél és a megerősítés között (a leggyakoribb és már a Karoling-korban alkalmazott gondolat: *Mivel a jogosan kérőktől nem tagadható meg az egyetértés*). Az arengák felismerésének, elkülönítésének nehézsége rávilágít arra, hogy szükséges lenne az arengák funkciójának átfogó, antikvitásig nyúló, rész-

6 Függelék 41. sz., Saaz részére, 1336. június 6.

letes vizsgálata, amely biztosabb azonosításuk mellett elősegíthetné jelentőségük, szabályszerű alkalmazásuk mélyebb megismerését. Az arenga és a dispositio eddig is tudott szoros kapcsolata, illetve a dispositióban gyakran megjelenő arengás gondolatok indokolják, hogy egy-egy oklevélben akár több különálló arengával számoljunk például különböző rendelkezések esetén, és hogy megfontoljuk, csupán arengás gondolatok vagy inkább arengák szerepelnek-e a megerősítő oklevelek legfontosabb rendelkezése, vagyis a megerősítés előtt (az utóbbi elképzelés magyarázatot nyújthat az arengák feltételezett feltűnő hiányára, illetve jelentős módosítást eredményezhet az arengás oklevelek eddig meghatározott arányában).

Tomáš Velička: Die Arenen königlicher Urkunden in Böhmen 1310–1419: Das Beispiel der für Städte ausgestellten Urkunden (Cseh királyi oklevelek arengái 1310–1419: A városok részére kiállított oklevelek példája), In: *Urkundenformeln im Kontext. Formen der Schriftkultur im Ostmitteleuropa des Mittelalters (13–14. Jahrhundert)*. Kiad.: Sébastien Rossignol, Anna Adamska. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (65) 2016., 61–93.

Kármán Edit

Aludni a templomban – prédikáció, unalom és küzdelem a figyelemért a középkori és kora újkori Európában

Ki gondolná, hogy az unalomról is lehet tanulmányt írni. Nem lesz az unalmas? Az Amerikai Történelmi Társaság elnöke, William Cronon kijelentette: „Más foglalkozású emberek talán megengedhetik maguknak, hogy unalmasak legyenek –, mi nem!” Az unalom korunknak is egyre nagyobb gondja. Jelen tanulmányt *Daniel Jütte*, a New Yorki Egyetem történész docense írta, aki kora újkori európai történelmet tanít, a kultúra és a tudomány története érdekli. Megjelent kötetei: *The Age of Secrecy: Jews, Christians, and the Economy of Secrets, 1400-1800* (2015), és *The Strait Gate: Thresholds and Power in Western History* (2015).

Az unalom története eddig kevés figyelmet kapott, és az sem terjedt ki a modern időknél korábbra. Sokan az unalmat kifejezetten modern jelenségnek tartják. *Peter Conrad* orvos-szociológus úgy találta, hogy a tizennyolcadik században sokasodtak meg az unalomtörténelmi írások. „Úgy tűnik, hogy a szabadidő és jómód megnövekedése előtt nem számított, hogy az élet érdekes-e vagy unalmas.” Többen rámutattak, hogy az angol nyelvben az „unalom” szó nem szerepelt az 1760-as évek előtt, azóta viszont gyakorivá vált.

Ez azt jelentené, hogy a tizennyolcadik század előtt nem ismerték az emberek az unalmat? Vagy az ő tapasztalatuk más volt, mint a miénk? Szerzőnk a választ a templomban alvó emberek eseteinek vizsgálatában keresi. E kutatás segítségével korrigálni lehet az elterjedt felfogást, miszerint az unalom pusztán tudományos probléma; nem, az unalom fogalmával együtt járt az aggodalom, hogy betegségről van szó, és keresték rá az orvosságot. Továbbá az unalom történetének feltárása árnyalatokkal gazdagítja a modern kor előtti kultúrát

és mentalitást illető tudásunkat; azt hinnénk ugyanis, hogy a régiiek kevesebb valószínűséggel unatkoztak, mivel sokkal vallásosabbak voltak. Ha így lett volna, a források nem figyelmeztetnének bennünket folytonosan, hogy a hívek gyakran alszanak a templomban.

A templomi alvás nem csupán zavaró látvány. Az maga a bűn. A jelenséget elsősorban a klerikusok bírálták, de a művészek sem hagyták szó nélkül. Nézzük meg *William Hogarth*-nak *Az alvó gyülekezet* című metszetét (1736). Mialatt a gyülekezet alszik, a küszködő prédikátor, nagyítóval a kezében felolvassa szentbeszéde részeként a Máté 11:28. verset: „Jöjjetek hozzám mindnyájan, akik megfáradtak és megterheltettek, és én megnyugvást adok nektek”. A néhány még ébren lévő hívő közül egyikük a mellette ülő nő keblét nézegeti. *Jonathan Swift*, aki maga anglikán esperesként szolgált a dublini Szent Patrick Katedrálisban, szintén elítélte a templomban alvást. Súlyos, terjedő bűnnek tartotta. „Egyetlen egyetlen viselkedés sem hasonlítható azokéhoz, akik aludni jönnek ide” – írta. *Joris van Eij-natten* rámutatott, hogy tele volt a XVIII. századi Britannia panasszal a templomba aludni járók miatt. Eijnatten felteszi a kérdést: vajon elszigetelt probléma volt a közös nagy alvászata a templomokban, vagy Európa is osztozott ebben a csúnya szokásban?

Jütte megállapítja, hogy nagy tömegű, részben elfeledett XVIII. század előtti és kora újkori szöveg foglalkozik a templomi álmoság problémájával. Ezekből bőségesen idéz is. Szerzőnk emellett a vallás szempontjából nem egységes német földekre is kiterjesztette a figyelmét, bevonva a reformáció utáni időszakot is a kutatásba. Kiderül, hogy a szundikálás nem az egyetlen jelzése volt az unalomnak: a hívek fecsegték egymás között, vagy olvasgattak.

A legrégebbi keresztény beszámoló a szundikáló hívekről az Új Testamentumban, az Apostolok Cselekedetei 20. fejezetében olvasható. Pál Troasz városában prédikált. Már késő este volt, s az egyik ablakban egy Eutikhosz nevű fiatalember olyan mélyen elaludt, hogy lezuhant a harmadik emeletről és halálra zúzta magát. Pál a karjába vette a fiatal, s megvizsgáltatta a híveket, hogy a fiú él. Ebben a világban az alvás a bajok forrása volt, nem pedig a lelki megújulásáé. Jézus a Gethsemané kertben így szólongatta a tanítványait: „Miért

alszotok? Keljetek fel és imádkozzatok, hogy ne esetek kísértésbe!” A jó kereszténynek tehát ébernek kellett lennie. A teológusok elismerték, hogy az alvás biológiai szükségesség, de hangsúlyozták, hogy a hívőket az alvás fizikai és lelki sérüléseknek teszi ki. Az alvás isteni büntetés a bűneink miatt: megfoszt az életünk egyharmad részétől.

Az álmoság a korai kereszténység értelmezésében a fő bűnök egyike volt, és leginkább a szerzetesekre és remetékre volt jellemző. A tunyaság, az *acedia* a legagresszívabb kísértés volt: nem akart az ember templomba menni, elhanyagolta vallási kötelességeit, és elaludt a szertartás alatt. Ellenszere az állhatatosság és lelkierő. A szigorú teológusok szerint a templomi szundikálás tiszteletlenség Isten szava iránt. Alvás idején a gonosz könnyebben tud ténykedni. Ezt a hiedelmet a reformáció sem törölte el. Valaki megjegyezte, hogy ha Isten ugyanolyan szigorú lenne, mint Eutikhosz esetében, akkor „gyakran több halottat találnánk, mint élő, a templomainkban”. Ezek a jelzések azt jelentik a történész számára, hogy a templomban való alvás példátlan méreteket öltött a kora újkorban; már egész gyülekezetek estek ebbe a bűnbe. És a probléma mindenütt jelen volt: városban, vidéken egyaránt; gyakran száznál is többen horkoltak egy szertartás során. Minden társadalmi csoportot magával sodort a bóbiskolás: mestert és szolgát, matrónát és szolgálóleányt, anyát, gyermekét, tanárt és tanítványt. A művészek fametszeteken örökítették meg ezt az általános problémát. Híresek és kifejezőek a már említett Hogarth metszetei, Sebastian Brant A Bolondok hajója (1494), vagy Hans Holbein A prédikátor (1520-as évek) és Leyden Szent Antal elhívása (kb. 1530) című művei. Egy XVII. századi német pap szomorúan állapította meg, hogy a szokásos alvók az első pillanatokban elalszanak, és a szertartás végén a társaiknak kell meglöknüik őket.

Felvetődik a kérdés: vajon ezek a leírások a valóságot ábrázolják, vagy túloznak? Daniel Jütte ezért olyan szövegeket választott, amelyek az átlagember szemszögéből nézték a problémát. A francia és olasz közmondás szerint „a hosszú prédikációk rosszabbak, mint az esős idő”. *Boccaccio* Dekameronjában szerepel egy férj, aki el akarja altatni a feleségét, ezért „Nastagio testvér prédikációját ol-

vassa fel neki”. *Rabelais* Gargantua és Pantagruel című munkájában a főszereplő csak a prédikáción tud elaludni. Nem tudott ellenállni a templomi szundikálásnak *Samuel Pepys*, a XVII. századi londoni naplói író sem. Emiatt büntudata volt, de a prédikátort is hibáztatta. *James Boswell* is leírta, hogy „a szertartás unalma valóban kimerítő volt”.

A probléma nemcsak a nép, hanem a főnemesség körében és a pápai udvarban is felmerült. A papi ceremónia-mester, *Johannes Burckard* szintén megemlíti egy-egy különösen unalmas prédikátort. Elisabeth Charlotte hercegnő, XIV. Lajos sógornője egyenesen azért ment a templomba, mert kínzó köhögése miatt már három éjjel nem tudott aludni. Nos, a hercegnő végre pótolta alváshiányát.

Orrin E. Klapp szociológus ezt írja: A történelem során az unalom sokáig a gazdagok privilégiuma volt; a tizennyolc-huszedik század folyamán pedig már a közemberek kiváltsága lett. A templomi álmoság általános jelenség volt. Hogyan lehetett ezt megmagyarázni? Daniel Jütte a tanulmány során többször visszatér a lehetséges okokra. A szertartások hosszúak voltak, kevés résztvevőt engedtek a hívőknek, a prédikációk latinul hangzottak el. A késő középkortól már a nép nyelvén szóltak, de a bibliai szöveg így is nehéz volt. Másutt halkán beszélt a pap. Mások arról panaszkodtak, hogy a hátsó helyekről nem látják sem a szószéket, sem az oltárt. Különösen sokan aludtak ebéd után. *James Penn* lelkipásztor meg is kérdezte: nem gondolják, hogy az álmoságban szerepe van a pudingnak és a barna sörnek? A torkosság már magában is bűn volt. Egy XVIII. századi katolikus prédikátor szerint „Manapság a legtöbb ember jobban szereti a rövid kolbászt, mint a hosszú ceremóniát”. A kritikusok elismerték, hogy sokan jó szándékkal mennek a templomba. Különösen vidéken, ahol a nép hosszú utat is megtesz a nyári melegben a templomig. Néhány óra szénakaszálás után azonban nem csoda, ha kimerültek az emberek.

Mindenesetre a papságot felháborította, hogy szinte csak aludni járnak a hívek a templomba. A prédikátorok sok munkával és energiával készülnek szentbeszédjeikre, és nagyon sérti őket, hogy csak egy alvó tömeg előtt mondhatják el. A dolog komoly konfliktushoz

is vezetett a papok és a gyülekezet között. 1627-ben például a kis Mönchsondheim nevű városkában a népszerűtlen lutheránus lelkész rátámadt egy asszonyra, mondván, azért alszik a ceremónia idején, mert az éjszakát a boszorkányokkal töltötte. Az asszonyt kihallgatták, de elengedték. Egy másik alkalommal egy felébresztett asszony kiabált, átkozódott, ezért pellengérré állították. *Conradin Riola* svájci református prédikátor kétszáz oldalas értekezést írt a templomi alvás ellen, és bár a helyi réto-román nyelvet használta, nem fogadták lelkesedéssel.

A fenti példák rámutatnak, hogy állandó feszültség volt a klérus és a hívek között, pedig az alvás, az unalom nem az ateizmus jele volt. Azok, akik el-elaludtak, nem álltak szemben Isten szavával; inkább az Írás magyarázatában volt a hiba. A szundikálás a papsággal szemben fejezett ki elégedetlenséget, mert az elszakadt a valóságtól. A frusztrált klérus az íráshoz folyamodott: igen sok teológiai szöveg született ekkor a témában. Az önkritika viszont ritka volt. Ellenben tanácsokat adtak a híveknek, például, hogy rágcsáljanak fűszereket; a családfő kérdezze ki családja tagjait, miről szolt a szentbeszéd; időnként ébresszék fel egymást a hívek. Volt, ahol sétált valaki a padok között, és egy pálcával megbökte a szundikálót. Angliában a gyülekezet alkalmazott valakit, aki felébresztette az alvókat: a férfiakra ütést mért, a nőknek egy róka szőrméjével megcsiklandozta az arcát.

Az már régen felmerült, hogy megoldás lenne-e, ha a gyülekezet állna a szertartás idején. Valójában a kora kereszténység idején a közösség állt, míg a prédikátor ülve beszélt. Az üldögélés privilégiuma néhol a magas rangúaké volt. Szent Ágoston élesen bírálta azokat, akik a kocsijukban fekvé részt vettek az istentiszteleteken. A középkori szerzők azt javasolták, hogy a hívek térdeljenek vagy álljanak a ceremóniák idején. A klérus tagjai a kórus helyéről figyelték a szertartást, s a padokat támasztó polcok (*misericordia*) azt a látszatot keltezték, hogy használóik állnak. A világi közönségnek állnia kellett, a középkori templomokban nem voltak padok.

Mindez megváltozott a reformáció idején: Luther és követői a protestáns liturgia központi részévé tették az írást: *sola scriptura*. Elutasították a katolikus papok igehirdetését, ehelyett csak Isten szava-

ra kellett a híveknek figyelniük. E bírálatra a katolikusok kiegészítették a tridenti tanács javaslatait azzal, hogy a szertartásnak rövidnek, az előadásnak egyszerűnek kell lennie. A vasárnapi prédikáció általában tizenöt-harminc perces volt. A protestánsoknál nem volt egységes szabályozás, többnyire egy óra volt a felső időhatár. *Rudolph és Conrad Meyer* XVII. századi „haláltánc”-ábrázolásán még óra is figyelmezteti a prédikátort, hogy letelt az ideje.

Ennél rövidebb papi szónoklat nem jöhetett számításba, de további könnyítésként bevezették a protestáns templomokban a padokat. Ezt a katolikusok is átvették, de az álmodás legkisebb jelére felállították a híveket. A két nagy egyház között versengés folyt az emberek ébrentartásáért. A kora újkori prédikátoroknak meg kellett küzdeniük a világi kihívásokkal is, a színház és az opera vonzerejével. Elizabeth Charlotte francia hercegnő bevallotta egy levelében, hogy a templomi szertartás idején nem tud ébren maradni, de a komédiákon soha nem alszik el. Swift azon háborog, hogy az emberek négy órán át nézik az erkölcstelen színdarabokat, de nem képesek egy fél óráig odafigyelni, amikor az erkölcs és a vallás védelméről van szó. Igaz, Swift elismeri, hogy a prédikációk gyakran unalmasak.

A papok, lelkészek világi utalásokkal, történetekkel próbálták élnékíteni prédikációikat. A XIII. században egy frusztrált apát azt kezdte mondani, hogy egyszer volt egy király, úgy hívták, Arthur. Az apát szomorúan jegyezte meg, amikor Istenről beszél, mindenki alszik, amikor egy világi történetbe kezd, mindenki éberén figyelni kezd. Ugyanezt *Luther Márton* is megállapította. Még olyan protestáns papról is szól a fáma, aki el kezdett kiabálni: „Tűz, tűz!”, hogy felébressze alvó híveit.

Utólag úgy tűnhet, mintha a XIX. századra a papság győzött volna ebben a küzdelemben. A templomi ceremóniákon viszonylag megszokottá vált, hogy a beszélgetőkre rosszállóan néztek, de az alvás sem volt már annyira nyomasztó probléma. Ez nem a papok sikere, éppen ellenkezőleg: az erősödő szekularizáció hatása volt. A vallástól eltávolodás korszakában azok látogatták a templomokat, akiket őszinte lelki vágy késztetett erre. A híreket máshol is fel lehetett szedni, a kávéházakban, klubokban vagy az újságokból is. A temp-

lombéli alvás még beszédtéma volt, de a probléma jelentéktelenebbé vált, a prédikátorok ritkábban feddték meg híveiket a szöszékről. Amit korábban gonosz bűnnek tartottak, azon már inkább csak mosolyogtak. *John Everett Millais* giccsbe hajó festményén a művész kislánya édesdeden alszik a templomi padban. E viktoriánus ábrázoláson már nyoma sincs annak, hogy a templomi szundikálás bűn lehet. Az egész már a múlt problémája.

A szerző három konklúziót szűr le. Először is, a fenti kijelentések cáfolják azt az állítást, hogy a kora újkori ember nem unatkozott volna, vagy hogy képtelen lett volna ennek értelmét felfogni. Másodszor: az unatkozás okai sokfélék voltak. Harmadszor pedig az alvás a kielégítetlen vallási várankozások bírálata volt.

A kora újkori szundikálás hasonló volt ahhoz, amit ma „szituációs unalomnak” hívunk, vagyis az unalom ideiglenes, és bizonyos kellemtelen helyzethez kötődött. Ezzel megkülönböztetjük az „egzisztenciális unalomtól”, amely a modern világ jelensége. Ez utóbbi az az elkerülhetetlen ár, amit egy kiábrándító, hiperracionalizált világbeli életért kell fizetnünk.

Daniel Jütte megállapítása szerint nem sok értelme van kategorikus különbséget tennünk kora újkori és újkori unalom között. Eredményesebb volna azt a kérdést feltenni: egyetemes jelenség-e az unalom? Az unalom tapasztalatának hosszú története van a nyugati kultúrában, mint ahogy az unalmat illető erkölcsi és vallási kritikának is. Az egyház elejétől kezdve súlyos problémának, egyenesen bűnnek tekintette a szundikálást. A jó kereszténynek példát kell mutatnia éberségből és lelkiemelőből. Vannak vallási közösségek, amelyek megengedik híveiknek, hogy a világi gondolatoktól, természeti szükségletektől elvonuljanak, például a haszid judaizmus bizonyos változatai, a kelet-ázsiai vallások, a zen buddhizmus. Sőt, ezek az elvonulások az alapjai a meditálásnak. Az Asclepius-kultúrában a híveket, akiknek gyógyulásra volt szükségük, arra biztatták, hogy aludjanak el a szentélyben.

A vallás területén kívül más élethelyzetekben is jelen volt az unalom. Az udvari élet különösen kiugró példa erre. Az olasz *Giovanni della Casa* írja a *Galateo*-ban, hogy „számos udvarban a formalitások

komoly akadályai a tevékenységeknek, és nagyon unalmasak”. A francia *Rocheffoucauld* arról panaszkodik, hogy az udvarban sok időt töltenek mélységes unalomban. Elisabeth Charlotte hercegnő így ír a versailles-i életéről: „Ha azt gondolod, itt minden rózsás, nagyot csalódsz; legfőképpen az unalom ural itt mindent úgy, ahogy sehol a világon”. Másutt arról panaszkodik, hogy az udvarban „az unalom és az állandó kötelességek jobban megöregítenek egy év alatt, mint másutt más embereket tíz év”. A kora újkorban az unalom nem csak „a gazdagok kiváltsága volt”; a templomokban a társadalom minden rétegét érintette. Más helyzetekben is minden réteg unatkozhatott, például a lábadozás vagy a hosszú utazások alkalmával. Mozart is panaszkodott a Mannheimból Párizsig tartó utazás majdnem tíz napja miatt (ma három óra vonattal).

Az unatkozást ma már nem tekintjük a gonosz kísértésének, sem Isten büntetésének. (*Nietzsche* gúnyos megjegyzése szerint még Isten is unatkozott, ezért teremtette meg az embert.) A tudósok szerint az unalom pszichobiológiai reakció a társadalmi környezetünk bizonyos helyzeteire. Az unalmat sokan ma is kóros jelenségnek tekintik, „figyelem-deficitnek”, amely egyre jobban terjed. De vajon a figyelmünk elégtelen, vagy a hiba a témákban van, amelyek nem képesek megragadni a figyelmünket? A templomokban ez volt a helyzet: a hívek mélységesen elégedetlenek voltak az egyházzal, amelyet távolinak, leereszkedőnek találtak. Az unalom reakció volt, amely kritikát fejezett ki. Valóban, az unalomban benne volt a lehetőség, hogy megsértse a szembenálló felet, és kérdéssé tegye a fennálló rendet. Az unalom bizonyosan emberi reakció. Valószínűleg erre gondolt *Goethe*, amikor megjegyezte: „Ha a majmok meg tudnának tanulni unatkozni, emberekké válhatnának”.

Daniel Jütte: Sleeping in Church: Preaching, Boredom, and the Struggle for Attention in Medieval and Early Modern Europe (Alvás a templomban: prédikáció, unalom, és küzdelem a figyelemért a középkor és kora újkori Európában). *The American Historical Review*, 125: 4. (2020), 1146–1174. o.

Fodor Mihályné

Bevezetés a muzulmán pénzek világába

Az éremgyűjtők számára a legfontosabb numizmatikai referenciamunkák az árverési katalógusok, lévén ezek egyrészt tudományos kutatásokon alapuló meghatározásokat tartalmaznak, és színvonalas illusztrációkat közölnek, másrészt megbízható adatokkal járulnak hozzá a műtárgypiac aktuális áraihoz. Ugyanakkor jogos az a gyűjtői elvárás, hogy időről-időre egy téma vonatkozásában a műtárgypiac változásait, aktuális helyzetét különálló és összefoglaló szakmunkák mutassák be.

A muzulmán pénzek iránti gyűjtői érdeklődés újabb keletű, mint az ókori vagy a középkori keresztény érmékkel kapcsolatos több évszázada megmutatkozó gyűjtőszenvedély. Az alapvető kézikönyvek is jóval később születtek meg, viszont napjainkra a nagyobb (köz) gyűjtemények feldolgozása mellett fokozatosan alakultak ki szép számmal kisebb magángyűjtemények, amelyek fejlesztése már kifejezetten jól kezelhető és áttekinthető, informatív, a nagy gyűjteményi katalógusok eredményeit hasznosító szakkönyvek nélkül elképzelhetetlen. Jelen könyvismertetésben ezért – a recenzált munka mellett – röviden áttekintjük a téma szempontjából releváns, legfontosabb gyűjtői kézikönyveket is.

A muzulmán világ pénzverése

Tim Wilkes kétkötetes munkája a fenti elvek alapján született meg. A szerző komoly tapasztalattal rendelkezik az iszlám és az indiai pénzek műtárgypiacán.¹ Egyrészt épített a nagy összefoglaló munkákra, gyűjteményi katalógusokra, másrészt összegezte a muzulmán pénzekkel kapcsolatos műtárgypiaci folyamatokat: munkájába a

¹ Lásd például: <https://www.facebook.com/WilkesandCurtis/> (letöltés ideje: 2021. július 31.)

leggyakoribb típusokat vette fel, és ezeknek a leggyakrabban forgó, de nagyon szép ('*very fine*'), vagy szép ('*fine*') minőségű példányaihoz kapcsolható becsértéket ad meg.² Anyagát történeti időrendben, a politikai földrajz keretei között közli.

Rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy a katalógus – a később még említendő időhatárok között – ténylegesen a teljes muzulmán pénzverés összefoglalójának tekinthető: az Ibériai-félszigettől kiindulva egészen Délkelet-Ázsiáig hatalmas területet fed le.

A két kötet tagolása mindképpen megérdemel néhány gondolatot. A katalógus által lefedett időszak a kezdetektől (a *hidzsra* után még eltelt néhány évtized a kalifák önálló pénzverésének megindításáig: az első datált pénzérme 651-ből származik) egészen a gépi pénzverés bevezetéséig (a XIX. század közepéig, végéig) tart, és az egyes országok sajátosságaira tekintettel eltérő időben zárul. Az Oszmán Birodalom esetében ugyanis az 1830-as/1840-es, Iránban az 1870-es, Marokkóban az 1880-as, míg Afganisztánban az 1890-es években kezdődött a technológiai értelemben új pénzverési korszak.

Az első kötet a „középkori”, a második a „kora újkori” muzulmán pénzek katalógusa. Az idézőjelekkel arra szeretnék utalni, hogy a korszakolás meglehetősen önkényesre sikeredett, pl. a teljes oszmán pénzverés a második kötetbe került, miközben annak a XIV. századi kezdetei, majd XV. század végén tapasztalható kiteljesedése nagyon is a középkorba utalnák az első kétszáz év oszmán uralkodóinak pénzverését (mindeközben a kortárs mamelukok egyiptomi pénzverése a középkori kötetben szerepel). Azzal viszont már nyilvánvalóan egyet kell értenünk, hogy a Szafavidák pénzverése a perzsa pénzverés kora újkori szakaszába sorolódik, ahogy a mogul-kori indiai pénzverés sem tekinthető középkorinak, ezért helyesen a második kötetben található. Egyúttal arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a közhiedelemmel ellentétben az indiai muzulmán pénzverés sem a mogulokkal kezdődött, hiszen az őket megelőző különböző szultánátusok éremkibocsátásai is több középkori évszázadot fednek le (ezeket megint csak a középkori kötetben találhatjuk meg).

² Az angol terminológia fordításához, értelmezéséhez: *Saltzer Ernő*: Numizmatikai szakszótár. Angol-magyar. Német-magyar. Szerk. Szinovszki Sándor. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1979.

Ez a számunkra idegennek tűnő történeti korszakolás/megközelítés azonban elfogadott a vonatkozó szakirodalomban. *Michael Broome* muzulmán pénztörténeti kézikönyve³ hasonló időkeretek között tárgyalja a muszlim világ pénzeinek és pénzverésének történetét. Művének előbbiek szempontjából meghatározó, 6. fejezetében a muzulmán világ három ágának – az észak-afrikai berber államoknak (és Egyiptomnak), az Oszmán Birodalomnak és Perzsiának – késő középkori és újkori pénzverését együtt mutatja be. Broome művéről azt is meg kell említeni, hogy bár a teljes időtartamot (tehát még a XX. századot is) vizsgálja, munkájában nem tér ki India és Délkelet-Ázsia muzulmán pénztörténetére. Ugyanakkor ebben a kézikönyvben viszont megtalálható mindaz a pénztörténeti háttérinformáció, amely a Wilkes-féle katalógust lapozgató gyűjtő/érdeklődő számára releváns lehet.

A közlés szempontjai

A Wilkes-katalógus az egyes kibocsátók érdemei kapcsán feltünteteti a pénznemet, az érme anyagát, valamint a – legtöbb esetben – fényképét és dollárban meghatározott becsértékét. A kiváló minőségű fényképek nagyobbrészt saját éremkereskedői működéséből, valamint nagyobb köz- és magángyűjteményekből (pl. Ashmolean Museum, Oxford) származnak. A szerző nem törekedett részletes numizmatikai leírás közlésére, de erre nincs is szükség, hiszen az érdeklődő gyűjtő azt megtalálja az egyes politikai földrajzi egységek kapcsán gondosan feltüntetett alapvető szakirodalmi munkákban. Ezáltal a katalógus könnyebben áttekinthető maradt.

Jogos ugyanakkor a kérdés, hogy az éremkép és/vagy a fel-, illetve köriratok numizmatikai leírásának hiánya nem hátráltatja-e a gyűjtői tevékenységet. Szerencsére már évtizedekkel ezelőtt megjelent egy kis kézikönyv, amelynek sikerét többszöri újrakiadása is bizonyítja.⁴ *Richard Plant* műve nem kevesebbet ígér, mint hogy a pénztörténeti korszakokhoz és az egyes birodalmakhoz kapcsoló-

3 *Michael Broome: A Handbook of Islamic Coins.* Seaby, London, 1985. (a kötet utánnomásai: 2006., 2010.)

4 *Richard Plant: Arabic Coins and How to Read Them.* Seaby, London, 1973. (a kötet újabb kiadásai, illetve utánnomásai: 1980., 2000., 2014.)

dó példák segítségével bevezet a muzulmán pénzek feliratainak és számjegyeinek világába. Vezérfonalul kíván szolgálni a kibocsátók neve „megfejtésében”, az érmeiken szereplő szövegek értelmezésében, a keltezés nem könnyű problematikájában. Plant vizsgálati anyagába szinte napjainkig tartóan a teljes muzulmán pénzverést bevonta, és az egyes fejezetekben külön feladatokat is ad az olvasónak (a megoldásokat a kötet végén lehet megtalálni). Ezen kézikönyv használatával a Wilkes-féle katalógusban szereplő érmék feliratait és évszámait már nem túl bonyolult értelmezni. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem kevés azon pénzérmék száma, amelyek – a muzulmán határozott tiltása ellenére – éremképükben embert vagy állatalakot jelenítenek meg. Különösen a kezdeti és a késői (már a katalógus által érintett időszak után keletkezett) pénzérmék esetében bukkanhatunk „tiltott” ábrázolásokra. A kezdeti időszakban ennek az volt az oka, hogy az arabok az elfoglalt szasszanida és bizánci területeken egyszerűen átvették az ott forgó pénztípusok használatát, illetve folytatták verésüket (ahogyan például később a szeldzsukok is Kis-Ázsiában pénzverésükben korábbi mintákat követtek). A későbbi évszázadok során ezek a típusok kikoptak a forgalomból, helyüket átvették a kizárólag szöveget és évszámot tartalmazó muzulmán pénzérmék. Wilkes az egyes uralkodók uralkodási idejét, a veretek keltezését a *hidzsra* szerint (AH) adja meg. Ugyanakkor különböző képletek alkalmazásával az éveket viszonylag könnyen átszámíthatjuk a keresztény időszámítás szerinti (AD) évekre. Az egyik számítás esetében a mohamedán évszámot meg kell szorozni 0,97-tel (100 holdév kb. 97 napévvvel egyenlő), majd az eredményhez hozzá kell adni 621,6-ot. A másik számítás során a mohamedán évszámot el kell osztani 33,7-tel (a lunáris évek rövidebbek, mint a szolárisak, és ez 33 év eltelte után már 1 év különbözetet jelent), aztán az így kapott korrekciós tényezőt le kell vonni a mohamedán évszámból, majd az eredményhez hozzá kell adni 622-öt. A harmadik számítási mód esetében a *hidzsra* szerinti évszámból levonjuk annak 3,03 százalékát, majd az így kapott értékhez hozzáadunk 622-t, hogy megkapjuk a keresztény időszámítás szerinti évet. A negyedik – Richard Plant által javasolt – számításnál kiszámítjuk az AH évszám 3 százalékát (de

csak az évszázad 00-ra végződő számából (azaz lefele kerekítünk), majd ehhez hozzáadunk az évszázadon belüli évek alapján egyharmadig 1-et, kétharmadig 2-t stb., és ezt a számot vonjuk le az AH évszámából, végül az eredményhez hozzáadunk 622-t, és így megkapjuk az AD évszámot. Mindegyik számítás során csak közelítően pontos eredményt kapunk (mivel a mohamedán év kezdete a keresztény év kezdetéhez képest „mozog”), ráadásul a módszerek legújabb kori alkalmazását ellehetetleníti, hogy egyes mohamedán országokban a XIX. század végétől kezdődően, illetve a XX. században áttértek a szoláris év használatára (pl. egyes volt szovjet tagköztársaságok, Afganisztán, Irán). Ezekben az esetekben már elég az AH megadott évszámhoz 622-t hozzáadni.⁵

Muzulmán pénzek – oszmán pénzek

A fentiekből egyértelműen belátható, hogy a muzulmán pénzek gyűjtője a három kézikönyv segítségével különösebb nehézség nélkül meg tud határozni egy pénzérmét, és minden szükséges információhoz hozzájuthat. Jogos az a kérdés, hogy vajon a magyar történettudomány és a történész számára van-e hasznossága ezen művek forgatásának. Bár első látásra úgy tűnik, hogy egy kora újkori problémakörrel foglalkozó kutató sok új ismerettel nem fog gazdagodni az oszmán pénzverés vonatkozásában, hiszen más, kifejezetten osz-

5 A különböző számítási módokhoz: *Plant* i. m. 7. o., *Bernd Kluge*: Numismatik des Mittelalters. I. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevii. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 769., Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 46.) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften – Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin-Wien, 2007. 184. o. Az átszámítás fontos az AH évszámmal keltezett keleti szőnyegek esetében is, az itt alkalmazott képletekhez: *Gombos Károly*: Aszkréták, dervisek, imaszőnyegek. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, [1984.] p. 12., *ifj. Murray L. Eiland – Murray III Eiland*: Keleti szőnyegek. Ford. Soproni András. Corvina, Budapest, 2004. 25. o. Az átszámítás elméleti megalapozásához, a mohamedán időszámításhoz lásd: *Hahn István*: Naptári rendszerek és időszámítás. (Gondolat Zsebkönyvek) Gondolat, Budapest, 1983. 45. o., 106–107.

mán tematikájú szakmunkák⁶ használata révén ennél mélyebb tudással rendelkezhetünk, a pénzverés rendszerének megértését viszont a most tárgyalt munkák könnyebbé tehetik (hamarabb kialakul az összkép), másrészt segítenek elhelyezni az oszmán pénzkibocsátást a muzulmán pénzverések között, s hamar párhuzamos jelenségekre bukkanhatunk, illetve az is látható, hogy a témán belül oszmánjaink pénzverése ténylegesen csak egy *részfejezet*, amely érdekes és jelentős ugyan, de a szélesebb kontextus és az általános tendenciák ismerete nélkül nehezebben értelmezhető. Összességében tehát Tim Wilkes katalógusának tanulmányozása, és a két másik szakmunka ismerete kifejezetten hasznos lehet a kora újkori oszmán pénztörténettel foglalkozók számára is.

Tim Wilkes: *Islamic Coins and Their Values* (Muzulmán pénzék és értékük). Volume 1: *The Mediaeval Period* (Középkor). Spink, London, 2015. p. 285, ill., ISBN 978-1-907427-49-7; Volume 2: *The Early Modern Period* (Koraújkor). Spink, London, 2017. 142 o. – ISBN 978-1-907427-62-6

Gyöngyössy Márton

6 Csak a legjelentősebbek: *Nuri Pere*: Osmanlılarda madeni paralar. Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul, 1968., *Anton C. Schaendlinger*: Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. (Handbücher der mittelasiatischen Numismatik 3.) Klinkhardt & Biermann, Braunschweig, 1973., *Slobodan Srećković*: Akches. I–VI. Belgrade, 1999–2007. (a szerző kiadása), *Şevket Pamuk*: A Monetary History of Ottoman Empire. (Cambridge Studies in Islamic Civilisation) Cambridge University Press, Cambridge, 2000., *Slobodan Srećković*: Ottoman Mints and Coins. Belgrade, 2002. (a szerző kiadása), *Rahmi Hüseyin Ünal – Friedrich Krinzing – Michael Alram – Şule Pfeiffer-Taş*: Der Münzschatz von Beçin 1–2. (Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 396. / Veröffentlichungen zur Numismatik 49. / Archäologische Forschungen 17.) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010. A hódoltságban forgó török pénzekkel kapcsolatban: *Pávó Elemér*: Török pénzek a hódoltság kori Magyarországon. Magyar Numizmatikai Társulat – Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1986., *Gyöngyössy Márton*: Altin, akce, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2004.

Uralmi praktikák és életmód változásban

A kötet külső címoldalát egy tekintélyes méretű pénzverő prés képe uralja, rajta tálon érmekkel, körülötte pedig különféle eszközöket, valamint jeleneteket láthatunk. Eredetije egy 1785-ből származó rézmetszet, amelynek részletei a II. József uralkodása alatt (vagy legalábbis 1785-ig) végrehajtott reformokra utalnak. Az éremprés a pénzügyi reformokra, a további ábrázolások – amelyek megértéséhez a szerkesztői előszó magyarázata is elengedhetetlen – olyan szerzőszámokra és az életmódot jelképező jelenetekre utalnak, amelyek a XVIII. század reform jellegű változásait tükrözik. Az előtérben heverő érccdarabok a bányászatot, a könyv és a papírlapok a nyomdászatot és általában a tájékoztatást (annak leginkább rölapok formájában való megvalósulását), a baloldalon, erdő előtt látható két szarvas mind az erdészetet, mind a vadászatot, a jobb oldalon kürtjét fújó lovas a postaügy fejlesztése érdekében hozott intézkedéseket szimbolizálja. Találhatunk egy ún. zsidó kalapot is, amely II. Józsefnek a zsidók érdekében hozott – az ismert tolerancia rendeletről elkülönülő –, engedményeket hirdető rendeletére utal.

A külső borító azonban nemcsak II. József sokoldalú reformpolitikájának lehet találó jelképe, hanem a kötet sokoldalúságának is. A szerkesztők olyan tanulmányoknak igyekeztek benne helyet adni, amelyek a kormányzás különböző területein igazolhatták a változásokat. Figyelmeztetnek persze, hogy mögöttük nem szabad valamiféle naiv modernizációs ideológiát keresnünk, hiszen a XVIII. század teljessége, amire (a címlap-ábrázolás látszólagos időbeli korlátja ellenére) időhatárukat kiterjesztik, a stagnálásra, sőt, a visszafordulásra is szolgáltathat példát. Tulajdonképpen erre utal a címben szereplő, talán kissé gunyoros „praktikák” szó is, amivel a tárgyalt változá-

sok eltérő értékrendjére is utalhatnak. A szerzők – általában fiatalok, többen közülük PhD-értekezésük részleteivel – legújabb kutatási eredményeiket mutatják be, amelyekkel a török kiűzését követően, a pozsareváci békében legnagyobb kiterjedését elérő, az európai hatalmi rendszerben helyét biztosítani akaró Habsburg Monarchia arra irányuló sokrétű próbálkozásait mutatják be, hogy nagyhatalmi szerepét a változóban lévő világban biztosítani tudja.

Bár a kötet végül – egyetlen közleménytől eltekintve – egységesen német nyelvű, szerzői több országból és több nemzetből kerültek ki, még ha jelenlegi kutató-, avagy állomáshelyük nem is feltétlenül tükrözi nemzetiségüket. Ösztöndíjas helyük, vagy valamilyen pályázatban való részvételük hat különböző országhoz köti őket, Ausztrián és Németországon kívül Magyarország, Olaszország, Szlovénia és Törökország szerepel közöttük. A kötetet nyitó tanulmány szerzője a magyarországi témát feldolgozó, magyarországi levéltárak anyagát használó *Magyar Attila* például a Hannoveri Leibniz Egyetem Koraújkori Munkacsoportjának tagja, ugyanakkor *Daniela Haarmann* kutatóhelye a budapesti Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Magyar Irodalomtudományi Intézete.

A kötetben közreműködő 13 szerző közül heten járultak tanulmánnyal annak eredményességéhez, többek között az államigazgatás, a diplomácia, az egyház-, a társadalom- és a művelődéstörténet bizonyos változtatásait taglalva, de általában nem birodalmi szinten, hanem helyi, lokális témáknál maradva. Az első tanulmány „Határhúzás. Megyehatárok Dél-Magyarországon a XVIII. század elején” – az említett Magyar Attila tollából – az oszmánoktól visszafoglalt délvidéki terület közigazgatásának kialakításával foglalkozik. Bár a visszafoglalt terület iránt egyaránt érdeklődött a bécsi kamarai és katonai igazgatás, azon végül a magyar hagyományoknak megfelelően két vármegyét – Bács és Bodrog – hoztak létre, de határukat, feladataikat nem jelölték meg, ami hosszú ideig tartó konfliktusforrásnak számított közöttük. A szerző tanulmányához alapos ausztriai, magyarországi és szerbiai (újvidéki) levéltári kutatásokat folytatott.

Hüseyin Onur Ercan (munkahelye az isztambuli Török–Német Egyetem) különös című tanulmányában (Tyrk will frid – a török bé-

két akar, VI. Károly császár egyedi nyelvi megoldásait is tükröző naplójának szavaival) arról ír, hogy 1716–1717-ben mennyire megdöbbentette a portát a császáriak több egymást követő győzelme (Pétervárad, Temesvár, Belgrád), aminek nyomán a más esetekben inkább háborús párti szultáni udvarban megerősödtek a békét szorgalmazó csoportok, s létrejöhett a pozsareváci béke. Mivel a kutató a békekötést javarészt oszmán források alapján vizsgálja, eredményei diplomáciai, és általában a kulturális érintkezések területén is új ismereteket nyújtanak.

Lilijana Urlep (Maribori Érseki Levéltár) a karintiai, de egykor Stájerország és Karintia határán elhelyezkedő periférikus lavanti püspökség (korábbi területe ma Ausztria és Szlovénia között oszlik meg) egyik főpapjának, Joseph Oswald von Attems hercegpüspöknek egyháztartományi hit-erősítő tevékenységét mutatja be. A püspök 1724-es megbízatása után pásztorlevélben ösztönözte egyházmegyéje híveit (és plébánosait) a vallási buzgóságra, s 1744-ben bekövetkezett haláláig kétszer is beutazta egyházmegyéjét. Az utazások gazdag levéltári forrásai nemcsak a vallási, hanem a mindennapi élet fontos forrásai is.

Tartományi szintű témát dolgozott fel *Julian Lahner* is (Naturns, Dél Tirol, Olaszország), amikor II. Lipót és családja 1790-i tirol-i utazását mutatta be. Tudjuk, hogy milyen kritikus helyzetben volt a Habsburg Monarchia 1790-ben, II. József halálakor. A tartományok többségében nyílt elégedetlenség tört ki, amit fokozott az éppen folyó török háború sikertelensége és a francia forradalom is. Még a Habsburg uralom kontinuitása is veszélybe kerülhetett volna. Lipót korábban, mint Toszkána uralkodója még átutazóban sem járt Tirolban, mostani útját is rendkívüli óvatossággal készítette elő. Feleségét, gyermekeit külön csoportokban utaztatta, az utazás során kifejtett magatartása azonban képes volt megalapozni és legitimálni a tartományban uralkodását, ami a tartományi elit emancipálódásához is hozzájárult.

Ellinor Forster (Innsbrucki Egyetem) egy – Ubaldo Magi által 1793-ban a toszkán nagyfejedelemség részére készített – „alkotmány tervezet” mutat be, és hasonlít össze más korabeli, az államberen-

dezkedést befolyásolni szándékozó tervezetekkel, pl. Andreas Riedel 1791-i tervezetével. Magi tervezetének egyes részletei nem voltak idegenek a korabeli felvilágosult abszolutisztikus elvektől. Az államvezetésben elfogadta egyetlen személy felelősségét, ami a hatalom gyakorlásának folyamatosságát biztosíthatja, de a társadalom tagjainak is nagyobb befolyást igényelt. Nekik nemcsak a törvényhozásban juttatott volna szerepet, hanem a végrehajtásban is, ami biztosíthatta volna a hatalom megosztását az uralkodó és a nép között.

Stefan Benz (Bayreuthi Egyetem) – abból kiindulva, hogy a XVIII. századi magánkönyvtáraknak viszonylag kevés katalógusa maradt fenn –, 1743–1772 közötti aukciós katalógusok alapján próbálta a bécsi magánkönyvtárak állományának összetételét vizsgálni. Nem meglepő, hogy összességében háttérbe szorultak a vallásos és teológiai jellegű könyvek, domináltak a jogi és a kortárs történelmi eseményeket feldolgozó munkák, megszorodtak a francia nyelvű kiadványok, a német helytörténetek és a női olvasók számára írt könyvek. Vizsgálódásainak érdekes eredménye, hogy a katalógusokba felvett spanyol történelmi kiadványok általában főlió nagyságúak voltak.

Végül *Daniela Haarmann* (Budapest) azokat a vitákat ismerteti, amelyek a XVIII. század végén – gyakorlatilag az 1790-i országgyűlés, és a magyar nyelv iskolai oktatásának 1806-i bevezetése közötti időszakban – Magyarországon a hivatalos nyelv kiválasztására irányultak. Tanulmánya három részre oszlik: előzményként természetesen be kell mutatnia hazánk XVIII. századi etnikai sokrétűségét, amely – többek között – hozzájárult a latin nyelv továbbéléséhez, ismertetnie kell a II. József nyelvrendelete által kiváltott reakciót, végül azokat a vitákat, amelyek a nyelvváltás ellen, vagy mellett érveltek. Tanulmányának középpontjában természetesen a magyar nyelv hivatalossá tételét óhajtó próbálkozások állnak.

Külön rovatot foglal el (Miszelle – különfélék) a kötet egyik szerkesztője által ismertetett kutatási terv. *Joseph Löffler* (Bécsi Egyetem), abból kiindulva, hogy a nagypolitika elvei és célkitűzései nem feltétlenül jutnak el a megvalósulás szintjére, helyi fórumokon keresztül tervezi vizsgálni Mária Terézia politikai elképzeléseinek eredményességét. Vizsgálatát nemcsak időben korlátozza – elvá-

lasztva a szokásos egybemosástól II. József korszakával –, hanem területileg is, Alsó- és Felső-Ausztriára, ahol az alsóbb közigazgatási hivatalokban, de akár uradalmi szinten is kereshetők a jelei az uralkodói politikának.

Az évkönyv jellegének megfelelően a tanulmányokat három XVIII. századdal foglalkozó nemzetközi konferenciáról szóló beszámoló, valamint hét recenzió követi. *Philipp Ferrara* a Brixenben (Dél Tirol, Olaszország) 2019. november 8–9-én tartott, részben egyházi szervezésű, „Veszélyeztetett egyház” elnevezésű, főleg osztrák, olasz és német történéseket felvonultató konferenciáról számol be, amelyben a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a Habsburg államban az egyház szellemi és világi hatalmát korlátozni akaró tendenciákat vitatták. *Andreas Golob* (Graz-i Egyetem) a Graz-ban 2019. szeptember 19–20-án tartott, a koraujkorai sajtó kortárs eseményeit értelmező és értékelő felfogásával foglalkozó konferenciát mutatta be. Ezen osztrák, magyar, bolgár és holland előadók szerepeltek. *Kovács Janka* (ELTE Budapest) az Eötvös Loránd Egyetemen 2019. május 28–29-én tartott „Tudomány és innováció történelmi perspektívában” elnevezésű, az NKFI K 16 119577 támogatásával létrejött konferenciáról számolt be, amelyben a tudományágak átstrukturálódásának kérdése került az első helyre.

A recenziók között főleg ausztriai és németországi kiadványok ismertetése szerepel, de egy egyesült-államokbelit is találhatunk. Jelen recenzióknak aligha feladata a másutt bemutatott könyvek újra felsorolása, de azért hadd jegyezzük meg, hogy sajnálatos, hogy sem Magyarországon megjelent könyvet, sem magyar szerző által készített recenziót nem találtunk közöttük.

A szerkesztők évkönyvük elé két alapvető célt tűztek ki: egyrészt lehetőséget adni a fiatal kutatóknak, hogy eredményeiket széles szakmai kör előtt publikálhassák, másrészt ezt nemzetközi fórumon tehessék meg. A kötet a két célt tökéletesen el tudja látni. Bár németnyelvűsége eleve nemzetközi hozzáférést tesz lehetővé, címlapján, a pénzverő prés fölött, a kötet címét angolul és franciául is megadták, a kötet gerincét alkotó hét tanulmányt pedig angol nyelvű rezümével látták el. Számunkra azonban a kötetnek van egy további tanulsága

is, nevezetesen az, hogy az osztrák történetírás nem feledkezett meg az I. világháború után elszakított Dél-Tirolról, akár úgy, hogy konferenciáin a tartomány történészeinek is fórumot ad, akár úgy, hogy a ma Olaszországhoz tartozó tartományban szerveznek a régi (osztrák) korokra emlékező rendezvényeket.

Herrschaftspraktiken und Lebensweisen im Wandel. Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. (Uralmi praktikák és életmód változásban –A Habsburg Monarchia a 18. században) Hg. Stefan Seitschek, Elisabeth Lobenwein, Josef Löffler. In: Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts. Band 35. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2020. 248 o.

Ifj. Barta János

Cári házasságkötések Oroszországban a kora újkorban

Russell E. Martin, a The Tsar's Happy Occasion. Rituals and Dynasty in the Weddings of Russia's Rulers 1495–1745 című könyve szerzője, a Westminster College (New Wilmington, Pennsylvania) professzora, jól ismert szakértője az orosz történelemnek. Elsődleges kutatási területét a Rurikidák és a Romanovok uralkodásának dinasztikus aspektusai képezik. Elismertségét jelzi, többek közt, hogy a monumentális terjedelmű *The Routledge History of Monarchy* (London, 2019, 760. o.) című kötetnek nemcsak egyik társszerkesztője, hanem a könyv 3. részének (*Dynasty and Succession*) koordinátora, valamint e rész bevezetője mellett az egyik fejezet (*Anticipatory Association of the Heir in Early Modern Russia Succession: Primogeniture and Succession in Russia's Ruling Dynasties*) szerzője is.

Jelen kötetének témája is ebbe a vonalba illeszkedik, melynek ismertetését érdemes mindjárt magával a címadással kezdeni. A könyv főcíme, amit – a magyarul kissé körülményesen hangzó – „a cár boldog eseménye” fordítással lehet visszaadni, egy korabeli orosz kifejezés, a *goszudareva radoszty* („az uralkodó öröme”) szabad fordítása, amely először Mihail Romanov 1624-es (első) házasságkötésekor jelent meg hivatalos dokumentumban, bár korábban is ismert volt. Mihail házasságkötése ugyanakkor nemcsak pusztán az uralkodó számára számított fontos eseménynek: mint-hogy ő volt az első Romanov az orosz trónon (1613–1645), a házasság alapvető jelentőségű volt abból a szempontból is, hogy az új cári *dinasztia* megalapítója legyen törvényes utódok születése révén. Ez a frigy ugyan nem tartott sokáig a cárné halála miatt, éppen ezért Mihail már 1626 februárjában ismét megnősült, bizto-

sítandó az utódlás előfeltételét. Annak érdekében pedig, hogy a Romanovok az előző cárok igazi utódjaiként tűnjenek fel az alattvalók szemében – erre az első Romanovok minden szempontból kínosan ügyeltek – a két házasságkötés *rituáléja* is alapvetően a korábbi hagyományokat követte.

A szövegben eszközölt iménti kiemelésekkel el is érkeztünk az alcím kérdéséhez. Amint a szerző a bevezetőben világosan kifejti: a házassági rituálék és a dinasztia kapcsolatát helyezi a középpontba, amellett persze, hogy még fel nem dolgozott primer források révén aprólékos leírást ad az uralkodóház házasságkötéseinek menetéről, nem korlátozva azonban a témát kizárólagosan a már trónon ülő uralkodók házasságaira. Az egyes házasságkötések részletekbe menő tárgyalása azért fontos, mert más rituálékhoz hasonlóan, mint amilyen például különösen a koronázás volt a monarchiák történetében, a kisebb-nagyobb változtatások, hangsúlyeltolódások egy adott szituációban jól megtervezett politikai szándékot közvetítettek, vagy éppen a társadalomban végbemenő változásokat tükrözték, így azok szélesebb kontextusában értelmezhetők. A modern polgári állam megteremtése előtt ugyanis, ahogy azt Edward Muir *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge, 1997.) című könyvének egyik fejezetcímében (*Government as a ritual process*) megfogalmazta, a kormányzás alapvetően „rituális folyamat” volt. A szerző idézi is Muir klasszikus művét, miszerint „ha a társadalmaknak szükségük van rituálékra, akkor a változó társadalmak változó rituálékat fognak produkálni”, amely megállapítást Martin a XVII. század végének Oroszországra is érvényesnek tartja.

Maguk az uralkodók házasságai kapcsán (jelen ismertetésben döntően erre koncentrálok) ki kell emelni, hogy a cárok feleségei a tárgyalt korszakban nem külföldi uralkodóházakból, hanem országon belülről kerültek ki, mégpedig az ún. menyasszonyjelöltek bemutatása keretében.¹ Mivel az uralkodó házassága meg-

¹ Ezt a gyakorlatot mutatja be szintén részletesen a szerző korábbi könyve: *A Bride for the Tsar: Bride-Shows and Marriage Politics in Early Modern Russia*. (Northern Illinois University Press, 2012). A menyasszony kiválasztásának ezen módja alól Nagy Péter második felesége kivétel volt, mint ahogy maga a házasságkötés is új rend szerint zajlott. Ennek néhány részletét lásd később.

határozó eleme volt a mindenkori udvari politikai erőviszonyok alakulásának, így esetenként intrikák kísérték a menyasszony kiválasztásának folyamatát, hiszen a leendő feleség rokonságának érkezése alapvetően átírhatta a politikai befolyás kérdését. Érdekes megemlíteni például ennek kapcsán, hogy Mihail cár 1616-ra tervezett házassága meghiúsult, mivel az 1615-ben általa kiválasztott menyasszonyjelöltön betegség jelei kezdtek mutatkozni – később kiderült, hogy a hölgyet megmérgezték az udvarban, amiben maga a cár anyja (!) és a cár közeli rokonai, a Szaltikovok voltak a bűnösök!

A könyv, a bevezetésen és a konklúzióon kívül, nyolc fejezetre tagolódik, ahol az 1689-ig (I. Péter első házasságáig) terjedő kronologikus részeket (1–3.) a hozzájuk kapcsolódó tematikus egységek követik (4–6.), majd újra a kronologikus rendező elvé lesz a főszerep, mégpedig a Péter idején bekövetkezett változások (7.), illetve a péteri örökség által felvetett problémák megoldása (8.) kapcsán. Ugyanis, mint ahogy sok más területen Oroszország történetében, így az uralkodóház házasságkötéseinek esetében is az 1680-as évek és az 1725 közti időszak hozta a legtöbb a változást a szerző által vizsgált időintervallumban.

Az első fejezet a nagyfejedelmi/cári házassági rituálé eredetét tekinti át, különös hangsúlyt helyezve III. Vaszilij (1505–1533) nagyfejedelem 1526-os második házasságára. Ez ugyanis egyrészt minden bizonnyal az első olyan rituálé volt, amely már speciálisan az alkalomra tervezett forgatókönyv szerint zajlott, másrészt viszont modellként szolgált a XVI. század további részére a cárok házasságkötései számára. Az 1495-ös kezdődátumot pedig az indokolja, hogy innen datálható az első olyan forrás, amely kifejezetten az uralkodóház (annak egyik nőtagja, III. Iván lánya) házasságkötésével foglalkozik.

A 2–3. fejezet a két első Romanov cár, Mihail és Alekszej (1645–1676) házasságkötéseit veszi górcső alá részletesen, majd rövidebben elemzi Alekszej fiának, III. Fjodor cárnak (1676–1682) (1680, 1682) majd a társcároknak, V. Ivánnak (1682–1694), illetve I. Péternek (1682–1725) az 1684-ben, illetve 1689-ben jelzajlott

házasságkötéseit. A 4. fejezet az uralkodócsalád nőtagjainak más (katolikus és protestáns) felekezetekhez tartozó, külföldi uralkodóházakból származó személyekkel kötött házassági ceremóniáit, valamint az I. Ál-Dmitrij házasságkötését vizsgálja, elsősorban a vallási rituálé oldaláról – megállapítva, hogy a felekezeti különbségeket sokkal aggasztóbbnak tekintették az orosz udvarban, mint az orosz rituáléban meglévő kereszténység előtti elemeket. A 5. fejezet a résztvevők különböző csoportjaira (udvari előkelők szerepére, a menyasszony rokonságához való viszonyra stb.) fókuszál, míg a 6. az ajándékadás kérdésére.

Az első két Romanov cár házassági rituáléja nem véletlenül kapott nagyobb teret az 1680-as években lezajlott házasságokhoz képest, amit a vonatkozó források mennyiségi különbsége indokol. Mihail esetében az a tény, hogy a két házasságkötés (az első feleség korai halála miatt) időben igen közel esett egymáshoz (1624, 1626), azt eredményezte, hogy a két rituálébeli különbségek elenyészők voltak. Mindegyikben alapvető eleme volt azonban a koncepciónak a hagyományok megőrzése, és ennek részeként hangsúlyosan a dinasztikus kontinuitás megteremtésének igénye, ami mind az elhangzott szövegekben (áldás kérése, hogy „a cári dinasztának adassék meg örökre az utódlás”), mind az ún. mini-zarándoklatok publikus eseményé tételeiben megjelent. Az utóbbiak lényege abban állt, hogy az uralkodók a dinasztia védőszentjének tekintett Radonyeysi Szent Szerгий Moszkvában őrzött ereklyéihez, valamint a moszkvai uralkodók és feleségeik temetkezési helyéül szolgáló Kreml-beli templomokhoz vonultak el imádkozni. Martin rámutat, hogy e zarándoklatok a Romanovok előtt csak kis nyilvánosságot kaptak a házasságkötés rituáléjának hosszú folyamatában elfoglalt helyük miatt. A mini-zarándoklat időzítésének megváltoztatása azonban publikus eseményé tette a rituálénak ezt az elemét Mihailtól kezdve.

Alekszej cár két házasságát (1648, 1671) már sokkal nagyobb időintervallum választotta el egymástól, így különösen a második esetében a dinasztikus aspektus nem volt hangsúlyos, viszont tükrözte a század közepén bekövetkezett változásokat. Nevezetesen, például a cár hatalmának erősödését, amit világosan mutatott az,

hogy míg a korábbi házasságkötések koreográfiáját kizárólag a hivatalnokok készítették, addig Alekszej maga is belefolyt az 1671-es verzióba. Ez a tény pedig részben előrevetítette a rituáléban bekövetkező XVIII. század eleji változásokat.

Martin hangsúlyozza, hogy Fjodor cár két házassága, valamint Iván és Péter társцárok házasságkötései az 1680-as években, szemben a korábbiakkal, nem voltak nagyszabású udvari események a XVI. századi uralkodók, illetve az első két Romanov cár házasságkötéseivel való összehasonlításban – Iván és Péter esetében még a ceremóniarend leírása sem maradt ránk! Az egyik kézenfekvő magyarázat az események egyszerűbb voltára a dinasztia, mint egész stabilitása lehetne, de szélesebb perspektívából nézve, érvel a szerző, ezek a házasságkötések mintegy tükrözték az udvarban és a politikában végbemenő változásokat. Csak egy, de a legfontosabb példát kiemelve, a házasságkötés ceremóniájának változását összekapcsolja a *mesztnyicsesztvo* kérdésével. A *mesztnyicsesztvo* a katonai és civil igazgatásban betöltött pozíciókat szabályozta, de fontos elem volt abból a szempontból is, hogy ki milyen szerepet töltött be és milyen helyet foglalt el az udvari ceremóniák, így az egyes uralkodói házasságkötések során. Fjodor 1682-ben rendeletileg eltörölte a *mesztnyicsesztvot* – az erre vonatkozó hivatalos dokumentumokat pedig a Vörös térre dobták ki, majd rituálisan elégették! Ez a lépés részben annak volt betudható, hogy a bojár elit létszáma már Alekszej alatt jelentősen megnövekedett, ugyanakkor ennek következtében a *duma* befolyása lecsökkent, mert a cár egy szűk körrel együttműködve kormányzott, viszont Fjodor intézkedése mindenképpen a hagyományokkal való egyértelmű szakítást jelentette. Így 1682 után nem volt szükséges, vagy nem érezték szükségét annak, hogy az uralkodói házasságkötés ceremóniarendjét külön az alkalomra készítendő hivatalos dokumentumban szabályozzák – mindaddig, amíg egy új koncepció igénye nem jelentkezett e téren, Nagy Péter reformjainak következtében. Péter 1700 utáni reformjai, nem utolsósorban a nyugatosodás okán, már egy új ceremóniarendet követeltek meg.

Péter 1712-es publikus házasságkötése – a cár ugyanis már 1711-ben feleségül vette titokban metreszét, az írástudatlan lett származású parasztlányt, Marta Szkavronszkaját, aki később az ortodox keresztységben a Katalin nevet kapta és I. Katalin (1725–1727) néven Oroszország uralkodója is lett Péter halála után – egészen más koncepciót követett, mint a korábbiak. Bár nem szakított teljesen a ceremónia moszkvai hagyományaival, a változások szembetűnők voltak – nemcsak a helyszín okán, minthogy az esemény Szentpétervárott történt. A házasságkötést maga a cár koreografálta meg, a tűzijáték, az antik mitológiai alakok, a külföldiek jelenléte, sőt, a nők és a férfiak együtt történő ünneplése egy ovális asztalnál a nyugatosodás egyértelmű jelei voltak – de az újdonságot nem kizárólag ezek jelentették. A ceremónia egésze ugyanis, immár nem magáról a Romanov dinasztiáról, hanem Péterről, az ő személyes karizmájáról szólt. Péter, persze, ekkor még nem kérdőjelezte meg magának a dinasztiának szerepét, de az ő felfogásában az elődök csak mint hozzá vezető előzmény jutottak szerephez: a cár ugyanis a dinasztiát kizárólag a saját személyével akarta összekötni. Amikor ez a terve megghiúsult – első házasságából származó fiát, Alekszejt 1718-ban kizárta az öröklésből és árulás vádjával elítéltette, Alekszej pedig a kitűzött kivégzése napjának hajnalán meg is halt, második házasságából származó fiúutódai pedig korán elhunytak, és Péternek csak a lányai érték meg felnőttkort – 1722-ben rendeletet hozott a trónutódlásról, ami elvben megszüntette a dinasztikus elvet. Eszerint ugyanis a trónt bárki örökölhette, uralkodói kijelölés alapján, függetlenül attól, hogy a dinasztiából származott-e vagy nem. Az már Péter utódaira várt, hogy a dinasztikus elvet visszahozzák az uralkodóház házasságkötéseinek rituáléjába. Ezek leírásával zárul a kötet, amelynek zárómozzanata az, hogy Nagy Péter lánya, Erzsébet (1741–1761) idején 1745-ben miként koreografálták meg a korábban külföldről hazahívott és utóddá tett unokaöcs (Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp), a későbbi III. Péter (1761–1762) esküvőjét a dinasztikus elv jegyében Sophie von Anhalt-Zerbst hercegnővel, aki aztán férjét megpuccsolva később II. Katalinként (1762–1796) Oroszország uralkodója lett.

A főszöveg utáni függelékekben leszámazási tábla, érdekességképpen pedig Mihail 1624-es házassági rituáléjának eredetiben közölt munkavázlata található. A könyvet (végjegyzetek formájában) terjedelmes hivatkozási apparátus és bibliográfia, továbbá névmutatót zárja. Russell E. Martin írása, amellyel, hogy érdekes betekintést nyújt az egyes házasságkötések apró részleteibe, egy új szempontból világít rá a cári hatalom legitimációjára, végül pedig arra a bonyolult problematikára is, hogy Nagy Péter uralkodása mennyiben tekinthető fordulópontnak Oroszország történetében.

Russell E. Martin: *The Tsar's Happy Occasion. Rituals and Dynasty in the Weddings of Russia's Rulers 1495–1745* (A cár boldog eseménye. Rituálék és dinasztia Oroszország uralkodóinak házasságkötéseiben 1495–1745) Northern Illinois University Press-Cornell University Press, Ithaca–London, 2021. 359 o.

Sashalmi Endre

ÚJ ÉS LEGÚJABB KOR

A császárnő – Viktória királynő és India

Miles Taylor, a Yorki Egyetem Modern Történelem Tanszékének professzora könyvében azt mutatja be, hogyan hatott Viktória királynő Brit India történelmére, és hogyan került közel a távoli országhoz annak ellenére, hogy soha nem lépett India földjére.

Az 1857-es indiai szípojlázadás leverése után a Brit Kelet-Indiai Társaság tulajdonában lévő birtokokat és protektorátusokat beolvasztották a Brit Birodalomba. De hogyan lett Viktória királynőből India császára? Néhány félhivatalos iratban császárnőnek említették az uralkodót, ezért „már túl késő lett volna változtatni” (2. o.), így történt, hogy Disraeli brit miniszterelnök 1876-ban elfogadtatta a parlamenttel az ú.n. titulátúra törvényt, aminek értelmében Viktória jogosult az India császárnője cím viselésére. Ezt Lord Lytton bejelentette az indiai uralkodók gyűlésén Delhiben, és ünnepélyesen ott is elfogadták. Maga Viktória ragaszkodott a címhez. Ezután ő személyesítette meg Indiában a brit uralmat közel fél évszázadon át. A halála után fia, unokája és két dédunokája is viselték az India császára címet. A brit királyi család és az indiai szubkontinens hosszú kapcsolatáról eddig nem született alapos tanulmány. Britannia nem szívesen beszél a modern Indiáról, ott pedig nem szívesen emlékeznek a gyarmati korszakra. Mindazonáltal Viktória halála után is számtalan emlékmű, középület, utca viselte a nevét. Uralkodása egybeesett a nép nyelvén való nyomtatás felvirágzásával, az olvasás, az újságkiadás elterjedésével. Számtalan életrajz, versgyűjtemény, dicsérő szöveg jelent meg a császárnőről, és a naplóját több indiai nyelvjárásra lefordították. Az indiai ajándéktártyák elárasztották a brit udvart a lojalitás jeléül. A sikeres 1851-es világtárlás után felállították Kensingtonban a Birodalmi és Gyarmati Intézetet, Oxfordban pedig az Indiai Intézetet.

Ekkora lojalitást könnyebb mérni, mint megmagyarázni. Indiában kis réteget érintett a brit uralom. Kevesebb mint 1000 hivatalnok és kb. 160 ezer európai betelepülő állt szemben 250 millió indiaival. Hogyan lehetett ekkora tömeget rávenni a királynő csendes imádatára? A magyarázat részben a klientúra, a kollaboráció: lojalitás révén engedelményeket lehetett szerezni a gyarmati hatalomtól. Egy másik magyarázat szerint az indiai lojalizmus a Ghandi előtti konzervatív értelmiségre volt jellemző, amely hitt az európai liberalizmusban. Ghandi maga is támogatta a brit koronát. Emellett a brit uralom „birodalmi polgári státuszt” nyújtott, azaz az indiaiak beléphettek a birodalmi hivatalokba, az egyetemekre, még az angol parlamentbe is bekerülhettek. A monarchia tehát széles körű birodalmi identitást biztosított.

Viktória soha nem járt Indiában, de számos indiaival vette körül magát. Eleinte el akarta foglalni, meg akarta téríteni az országot. Az 1857-58-as lázadás megváltoztatta a gondolkodását. Egyre jobban rokonszenvezett az indiai néppel, távol állt tőle a rasszizmus. Az indiai nép is a magáénak érezte őt, végül már épp annyira volt indiai maharáni, mint brit uralkodó. Indiában Viktóriának kiterjedt kiváltságai voltak, s mivel otthon nem játszhatott politikai szerepet, ezt az indiai domíniumban találta meg.

Viktória whig királynő volt, Lord Melbourne neveltje. Az alkotmányos monarchia légkörében nőtt fel, whig hivatalnokok választották számára férjet és udvaroncokat. Működését az 1832-es whig reformtörvény szabályozta, kiváltságait a parlament korlátozta. Indiában Britannia hatalmát a Kelet-Indiai Társaság gyakorolta. A Társaság hatókörét az 1813-as, 1833-as karták szabták meg, ez utóbbi megnyitotta Indiát a misszionáriusok előtt, megszüntette a Társaság monopóliumát a kereskedelem fölött, és a bengáli kormányzót Brit-India főkormányzójává rendelte. Az uralkodó az anglikán egyháznak és a hadsereg egy részének a feje volt Indiában is. A Társaság és a Parlament tehát kettős uralmat gyakorolt. Azt, hogy milyen mértékben szólhat bele Britannia az indiai pénz- és hadügyekbe, szerződések szabták meg. Szabályozták a kereskedelmi koncessziókat, megtiltották az özvegyek elégetését és a lánygyermek elpusztítását. E szabályokat kiterjesztették Nepálra, Burmára, Jávára, ame-

lyek szintén a Brit Kelet-Indiai Társaság ellenőrzése alá tartoztak. Tulajdonképpen e szerződések Britanniának India fölött gyakorolt főhatalmát rögzítették. Figyelemre méltó, hogy ezeket nem a korona, hanem a Társaság képviselői írták alá, amely valósággal szuverén államként viselkedett. Tipu szultán Mysorében történt legyőzése és a delhi Mughal erőd fölött aratott győzelem után Richard Wellesley főkormányzó a Társaság kalkuttai székhelyét Brit India fővárosává tette, központban egy palotával, trónteremmel, és a Tiputól zsákmányolt díszes trónszékkel.

Hasonló szerepet töltött be a dunbar túra is. Ez a körutazás az indiai szerződéses területeken egyúttal ellenőrzést is jelentett, felmélendő, vajon lojális-e a lakosság a britekhez. Legtovább a Mughal császárság maradt fenn, de II. Akbar császárt a britek 1803-ban a delhi csatában legyőzték, majd 1835-ben leminősítették királlyá, és a trónt öröklő fia már nem tudta visszaállítani a Mughal Birodalmat. Az Awadh udvar Lucknowban hasonló helyzetben volt, a brit udvartól várta elismertetését.

IV. Vilmost 1837 júniusában Viktória követte a brit trónon. Az új uralkodót „Nagy Britannia és Írország királynője, a hit védelmezőjeként” jelentették be. Indiában a főkormányzó hirdette ki, hogy Viktória lépett a birodalom trónjára. A fogadtatás visszafogott volt. A Társaság kifejezte hódolatát, de azt a reményét is, hogy a királynő meghagyja az önállóságát. Voltak, akik megütköztek azon, hogy nő az uralkodó, „hogyan fognak engedelmeskedni neki a férfiak?”, és lehet, hogy „a bennszülöttek nem fognak bízni olyan pénzérmében, amelyen egy asszony képe látható” (19–20. o.). Végül a negyvenegy fejedelemségnek több mint a fele küldte el gratulációját a királynőnek. Az evangélikus egyház és az anglikán egyház misszionárius szervezete kiváltságokat kapott Viktóriától, Madrasban és Bombayban anglikán püspökségek létesültek, a kalkuttai püspök, India érseke tizenkilenc új egyházközséget alapított. A protestáns missziók mellett a wesleyánusok, a baptisták, a skót misszionáriusok és a katolikusok is működhetek. A brit politika a muszlimok, hinduk vallási ünnepeit szintén támogatta. 1841-ben létrehozták a Gyarmati Püspökségi Alapot, ez további egyházközségeket létesített.

Viktória 1840-ben férjhez ment, Albert Saxe-Coburg és Gotha hercegehez, s egy férjezett királynőtől már utódokat és a dinasztia uralkodását várták el. Két éven belül meg is született Viktória hercegnő, majd Albert Edward walesi herceg. Madrasból és Bombayból is gratuláltak, Kalkuttában tűzijátékkal ünnepeltek. Az idővel megszületett kilenc gyermek még stabilabbá tette az uralkodónő és a monarchia helyzetét. Albert támogatta Viktória politikáját, személyével mintegy kétpólusú monarchiát működtetve. Ő maga részt vett a „Rabszolgaság-ellenes Társaság” munkájában, felemelte a szavát az indiai munkások ültetvényekre kényszerítése ellen. Elnöke lett „Az Evangélium Terjesztése Társaságnak”, és üdvözölte, hogy India és Ausztrália hatalmas területeit ismét benépesítik az angolszászok.

1841-ben visszatértek a kormányba a konzervatívok. Robert Peel kabinetjének két minisztere is fontos szerepet töltött be Indiában: Marquess of Dalhousie főkormányzó, Charles Canning pedig alkirály lett. Emellett Wellington herceg és Lord Ellenborough indiai főkormányzó is hatással volt a királynőre és férjére. Ellenborough szemben állt a whigek politikájával, nem akart szoros kapcsolatot tartani a bankárokkal és a Kelet-Indiai Társaság részvényeseivel. Közvetlenül a királynőnek írt részletes beszámolókat Indiából. Ő vetette fel, hogy Viktória India császárnője lehet.

Az 1840-es évek elején a Brit Birodalom Ázsiában egyre nagyobb területekre terjesztette ki hatalmát, hajói a pakisztáni, a kínai partokat érintették, megjelentek Mianmar alsó régióiban. A terjeszkedés háborúkkal járt. Viktória bekapcsolódott az ázsiai politikába, a muscati (1839), az adeni (1843) és a nankingi (1842) szerződéseken a Kelet-Indiai Társaság aláírása helyett már az ő kézjegye látható. A királyi pár Lord Ellenborough-val egyetértésben arra törekedett, hogy a Társaságot visszaszorítsa, és a korona nevében intézkedjen. Ellenborough 1842 áprilisában a jellalabádi Ham győzelemmel befejezte az afganisztáni háborút, majd a Királyi Flotta és a Kelet-Indiai Társaság Flottája együttes erővel győzött Kínával szemben. A nankingi szerződés megnyitott öt kikötőt a britek számára, és Hong-Kong brit fennhatóság alá került. Ellenborough a Szindh-emirséget is brit ellenőrzés alá vonta. Az Indus régiójában eltörölte a folyami

vámokat, szabaddá tette a kereskedést. A gyarmatbirodalom ez új szerzeményekkel ünnepelte a királynő születésnapját. Viktória kifogásolta, hogy a Kelet-Indiai Társaság akadályozza az indiai birtokok megfelelő kezelését. Peel intézkedett: ezentúl nem a Társaság nevezi ki a főhivatalnokokat, így a főkormányzói és a hadsereg főparancsnoki posztjára a kabinet jelöltje került. Peel tehát győzött a Társasággal szemben, de ezzel még nem ért véget a kettős kormányzás. Hardinge főkormányzó és Ellenborough ezután számos győzelmi medált bocsátatott ki a királynő arcképével. A Királyi Pénzverő 1824–26-os burmai medálján az elefánt meghajlik a brit oroszlán előtt. Míg ott-hon Viktóriát finom nőiségében ábrázolták, Indiában és Kínában a harcok királynő képét jelenítették meg. 1854-ben kibocsátották az „India szolgálatában” medált Viktóriával és „Győzelem” felirattal.

Viktóriát egyre inkább érdekelték az indiai hódítások. A két indiai főkormányzó, Sir Hardinge (1844–47) és Lord Dalhousie (1848–56) személyesen neki írta a beszámolóit. Hardinge elfoglalta az afganisztáni határon található fontosabb erődöket, és ütközőzónává tette Kasmírt észak-nyugaton. A szikh és afgán erők nagy győzelmet arattak Chillianwalánál 1849 januárjában, egy hónappal később viszont a britek győztek a gujrati csatában. Dalhousie anektálta egész Pandzsábot. A következő lépés a Nepál felé terjeszkedés volt. A nepáli főminiszter, Jung Bahadur elutazott Londonba, tizenöt láda szőrmét és fegyvert vitt ajándékba. Pandzsábból áramlottak a kincsek a britekhez. Dalhousie a szikh háborúban zsákmányolt fegyvereket és egyéb kincseket Londonba küldte, a kasmíri maharadzsza pedig évente nagy mennyiségben küldött a királynőnek kasmíri sálat. Viktória étvágya egyre nőtt: előbb egy ágyút adtak neki a szikhek, azt kitette a teraszára, majd még többet kért, és híres indiai hadvezérek fegyverzetét is szívesen fogadta. Dalhousie ezután átadta neki a Koh-i-Noor gyémántot, amely korábban számtalan indiai törzs, nép kezén ment keresztül, míg szikh tulajdonba került. A főkormányzó a ruhájába varrva, a testén vitte az értékes követ Londonba. A Lahore palota sok egyéb értéke is a britekhez került. A kincseket az 1851-es világkiállításon mutatták be. A legmohóbb a kincseket illetően maga Viktória volt.

1852-ben lejárt a Társaság 20 évenként megújítandó oklevele, és a parlamenti bizottságok vizsgálni kezdték a tevékenységét. Bebizonyosodott, hogy nem eredményes a kettős kormányzás, például a két haditengerészet vagy a két igazságszolgáltatás esetében. Közben Burmában kitört a háború, Dalhousie győzött, és annektálta Burma egy részét. A parlament az 1853-as törvényjavaslattal megreformálta a bíróságokat, a katonai toborzást és a hadsereget. A királynő több jogot kapott a Társaság igazgatóinak kiválasztásában. A korona hatalma erősödött, a Társaság napjai meg voltak számlálva. A század közepére Viktória immár szilárdan képviselte a Társaság helyett Britanniát, a gyarmatosító hatalmat.

1854 nyarán a királyi pár vendégül látta a szikh királyság trónját vesztett fiatal maharadzsját, Duleep Singh-et. Rajta kívül más száműzött indiai hercegek is menedéket kaptak a brit királyi udvarban. 1851-ben nagyszabású világkiállítást rendeztek a Hyde parkban, a Kristálypalotában „minden nemzetnek”, de az „Indiai udvar” volt a leglátványosabb. A kiállítás elnöke Albert herceg volt. Albert a Bonni Egyetemen kezdett érdeklődni India iránt, majd Londonban támogatta a szanszkrit-kutatókat, maga is gazdag anyagot gyűjtött Indiáról. A királyi főherceget különösen az árja nyelvtudományok érdekelték. Ez filológiai tanulmányok sora volt, melyekben a keleti és nyugati nyelvek eredetét keresték, és ősi hindu szanszkrit szövegeket tanulmányoztak. Albert maga is hitt az indo-európai civilizáció közös eredetében. Támogatta Viktóriát az Indiai Birodalom, és a gyarmatok tekintetében, de őt alapvetően az orientalista tanulmányok vonzották. A „Minden nemzet kiállításának” indiai része olyan gazdag volt, amelyet még nem láttak Britanniában. Bemutatták a Koh-i-Noor gyémántot, a travancorei elefántcsont trónszéket, gépeket, fém-, kerámia-, textilmunkákat, fegyvereket, nyersanyagokat. A kiállított tárgyakat a Társaság és számos indiai fejedelem küldte be. Ezért 25 indiai herceget kiállítási medállal tüntettek ki. A kiállítás nyitva állt a közönség előtt, ezáltal Viktória megosztotta az indiai civilizáció és kultúra kincseit az emberekkel. A bemutatót Dublinban megismételték 1853-ban. Később még tartottak néhányszor hasonló kiállítást. Nagyon népszerű volt a kasmír sál, és terjedtek a textíliákon az indiai motívumok.

A királyi pár indiai gyerekeket is fogadott örökbe, és Viktória sok indiai gyermeknek volt a keresztanyja. Két gyermek felnevelését vállalták, az egyik a 11 éves indiai kis hercegnő, Gouramma, a másik egy 8 éves kisfiú, Duleep Singh szikh maharadzsa volt. Mindkét fiatal keresztény hitre tért. Duleep 18 éves korában csatlakozott egy önkéntes hadsereghez. Közben járt Indiában, Kairóban találkozott egy fiatal lánnyal, akit feleségül vett. Norfolkban telepedtek le, hat gyermekük született, egyiküknek a királynő lett a keresztanyja. Duleep Singh vissza akart térni Indiába, hogy elfoglalja szikh vezetői helyét, de 1893-ban, távol a hazájától és a családjától Párizsban meghalt. Viktória gondoskodott a maharadzsa családjáról. A szerző szerint Viktória azért ragaszkodott oly nagyon a két fiatal száműzöthöz, mert őszinte részvétet érzett azok iránt az indiai uralkodók iránt, akiket a britek fosztottak meg a hatalmuktól. Volt a királynőben egyfajta erős anyai ösztön is e száműzöttek iránt, emellett terjesztetni akarta az evangélikus vallást.

1857 júliusában éppen az elűzött awadhi királyi család tagjait fogadta Viktória Londonban, amikor elérkezett hozzá a hír: lázadás tört ki Indiában a britek ellen. A lázadás végigseper Bengáltól az észak-nyugati provinciákon át Pandzsábig, a volt awadhi királyt börtönbe zárták, a lucknowi brit rezidencia ostrom alatt állt. Viktória Alberttel együtt sürgette, adjon Britannia határozott katonai választ a lázadóknak. A szipoj (indiai katonai) lázadást a társadalmi változások, a modern hírközlés, vallási okok, új adók és régi panaszok váltották ki, de a közvetlen ok az volt, hogy a meeruti és delhi lovasságot és gyalogságot feldühítette, hogy a puskák töltényeit állati zsírral kenték be, amihez nekik nem volt szabad hozzáérniük. A szipojok azt gondolták, hogy a királynő így akarja őket keresztény hitre téríteni. 1857 júliusában eszméletlen gyilkolás következett. A brit oldal vesztesége kb. 11 ezer, a lázadóké több mint 100 ezer fő volt. A kivégzések a lázadások leverése után is folytatódtak. A felkelések elején európai és gyarmati seregek özönlöttek Indiába, Perzsiából, a Krímből is vontak oda csapatokat. Delhi kormányzó-ját elfogták, és a szeme láttára végezték ki két fiát és egy unokáját, majd ő magát bíróság elé állították. Az 1858-as év végére a lázadást mindenütt leverték.

A lázadás terjedésében szerepe volt a távirónak, az újságoknak, a brit árucikkek és a helyi piacok versengésének, a gazdaság liberalizációjának. Jelentős volt azonban a vallás szerepe. A félelem, hogy keresztényekké kell válniuk, egyesítette a muszlimokat és a hindukat a keresztényekkel szemben. Az is szerepet játszott, hogy Dalhousie idején hatalmas területeket, például Pandzsábot is annektálták a britek. Dalhousie azonnal ellenőrzése alá vonta az olyan tartományokat, ahol az uralkodó utód nélkül halt meg. Észak-Indiában meg akarta szüntetni a muszlim uralmat. Egyik durbar útján egy sereg szikh rája tett hűségesküti neki. Egy alkalommal egy helyi uralkodónak az arany trónján fogadta a hódolókat. Már azzal vádolták, hogy isteni hatalmat tulajdonít magának. 1856-ban Dalhousie annektálta Awadh muszlim királyságát is. Ezt büszkén jelentette Viktóriának. Dalhousie hódításai azt jelentették, hogy ősi muszlim és hindu királyságokat törölt el vallásukkal és szertartásaikkal együtt. Egy hajszolt élet után Dalhousie betegen, özvegyen tért vissza Angliába.

Viktória az indiai lázadások után kifogásolta, hogy a korona és a Társaság katonai erői között megoszlott a parancsnoki irányítás. Alberttel együtt sürgették a Palmerston kabinetet, hogy fogja egy-ségbe az európai és az indiai seregeket, és növelje a létszámot. Viktória valóban harcos királynőként viselkedett. Ugyanakkor elítélte az erőszakosságokat. *Charlotte Canning* tudósításából kiderül, hogy a kegyetlenkedésekről szóló hírek jó része túlzás volt.

1857 őszén világossá vált, hogy nem lehet a kormányzást két hatalom kezében hagyni. Palmerston törvényt készített elő a hatalom átadásához. Indiaiak is sürgették, hogy a korona vegye át a Társaság hatalmát. A szubkontinens európai gyarmatosítását el kell végezni, a „virtuális szuverént”, a koronát pedig a királynő testesítse meg császárnőként. 1858 februárjában Parmerstont Lord Derby követte kormányfőként. Az általa elfogadtatott új konzervatív törvény a fő-kormányzó végrehajtó hatalmát kiterjesztette, és új püspökség felállításáról rendelkezett. Albert herceg javaslatára az új Indiai Kormány elkötelezte magát a vasútépítésen kívül más közmunkák megvalósítására is. Viktória bevetette az új India-törvénybe, hogy minden jelentést és kinevezési javaslatot be kell mutatni neki. Abszolút ha-

talmat akart. Így a királynő lett a problémák megoldójává. A nevében kibocsátott kiáltvány amnesztiát, a rangok megtartását és vallási türelmet hirdetett. Elítélte a kasztrendszer, megszüntette a hindu és muszlim ünnepek állami támogatását, és megvédte a keresztény hitre térteket. Végül a proklamáció kimondta: a Kelet-Indiai Társaság minden korábban gyakorolt hatalmát Ófelsége nevében, s általa gyakorolják.

Viktória királynő ezzel a törvénnyel jelentős eredményt ért el: a hatalom a Társaságtól a korona kezébe került át, és a királynő alkotmányos monarcha lett, korlátlan hatalommal. A törvényt a Derby-kabinet hirdette ki Indiában: a korona átveszi a közvetlen hatalmat a Kelet-Indiai Társaságtól, a főkormányzóból alkirály lesz, a helyi uralkodókkal egyezményeket kell kötni, a közhivatalok nyitva állnak európaiak és helybeliek számára egyaránt, egyenlő védelem illet meg minden alattvalót a vallása gyakorlásában és a tulajdonjogában, és amnesztiában részesítenek mindenkit.

Albert főherceg elképzelése szerint megalapították az „India csilaga” lovagrendet. 1861. november 1-én Indiában öt hindu és három muszlim uralkodó kapta meg a kitüntetést, Londonban pedig Albert, a walesi herceg és Duleep Singh lettek a rend lovagjai. Albert főherceg pár héttel később meghalt tifuszban. Viktória mély gyászában az évtized jó részében félrevonult a közszerepléstől.

Indiában a királynő proklamációját lefordították néhány indiai nyelvre, és minden település kapott belőle. A Kelet Indiai Társaság jelvényeit, zászlaját levették, a Társaság hajóhadát Királyi Indiai Flottának nevezték. Viktória új címe India császárnője lett. A proklamációt India Magna Cartájaként emlegették. A megvalósítása Canning feladta volt: szabad kereskedelem, szabad szerződések és szabad vélemény-nyilvánítás. India kormánya a társasági államot liberális állammá változtatta. A postát megreformálták, a jogrendszert kodifikálták, a közszolgálatot és a hadsereget újjászervezték. A lakosság a régi rúpia helyett új pénzzel fizethetett, melyen rajta volt a királynő arcképe. Idővel a Brit Indián kívüli kisebb fejedelemségek is elfogadták az új rúpiát, és a pénzverést Kalkuttába vonták össze. Hasonló gondossággal készítették el a bélyegeket is. Az amnesz-

tia-rendeletet valóban egyformán alkalmazták az európai és az indiai lázadókra. A nemes szándék azonban elpárolgott a jogi reformok következtében.

Három törvény határozta meg az új liberális Indiát: a Polgári Eljárások Törvénye (1859), a Büntető Törvénykönyv (1860) és a Bűnügyi Eljárások Törvénye (1861). A rendelkezések az 1857–58-as lázadások következtében szigorúbbak lettek. Az európaiakat csak a békebíró helyezhette vád alá. Békebíró akárki lehetett, csak indiai nem. Az új törvényekben a Társaság helyett a korona szerepelt, és a királynő elleni összeesküvés vagy lázadás száműzetést vont maga után. 1858 és 1901 között mindössze négy embert száműztek. A *Habeas corpus* elve – azaz, hogy tárgyalás nélkül nem tartóztatható le senki - bizonytalan maradt, ezért a törvényt valójában nem illeti meg a *Magna Carta* elnevezés. (Az új Törvénykönyv megszövegezése *Henry Maine*, *James F. Stephen* és *Thomas B. Macaulay* nevéhez fűződik.) Az a jogi felvetés, hogy az igazság forrása a királynő, ő a végső fellebbezés fóruma, megvalósult Indiában. Az indiaiak által benyújtott fellebbezések száma úgy megnövekedett, hogy az alkirálynak már korlátoznia kellett ezt a lehetőséget. Ennek ellenére tovább élt a köztudatban, hogy Viktória az esetek végső bírója. A Törvénykönyv igazodott az 1858-as proklamációhoz.

1858-ban a császárnő formálisan átvette az ellenőrzést a Kelet-Indiai Társaság köztisztviselőinek és katonáinak ezrei felett. A közszolgáknak vizsgát kellett tenniük, de az Indian Civil Service-be igen kevesen jutottak be, ők is csak kisebb pozíciókat kaphattak. Emiatt csökkent a bizalom a királynő hirdette egyenlő bánásmód iránt. Az India Kormányzása törvény a Kelet-Indiai Társaság hadseregét a korona alá rendelte, de a két hadsereg összevonása nem rendeződött.

Ekkor újabb lázadás tört ki Indiában, ezúttal a brit csapatok részéről. 1859 májusában a meeruti európai csapatok az ellen lázadtak, hogy bárhol a világon bevethessék őket. 1860 nyarára mintegy tízezer katona szerelt le a saját akaratából, és a lázadásnak vége lett. A helyi csapatokat beolvasztották az állandó hadseregbe, a Társaság katonai főiskoláját megszüntették, és új tisztikart létesítettek. Indiának tehát egyetlen hadserege volt, mégpedig a királynőé, parancsno-

ka pedig a királynő unokatestvére, Cambridge hercege volt. A főparancsnokok kinevezésében Viktória elvei érvényesültek. Az új indiai hadsereg 62 ezer brit és 125 ezer indiai katonából állt. Az indiaiakat bizonyos „harcias” törzsekből verbuválták. Ezt a sereget aztán bevették Abesszíniában, Egyiptomban, Szudánban és Burmában is. A hadsereg az indiai birodalmi patriotizmus megtestesítője volt.

A királynő proklamációja nem csak Brit Indiára vonatkozott, hanem minden helyi fejedelemségre. Ezek száma 560 volt, amelynek 40 százaléka terült el az indiai szubkontinensen. Többségük igen kicsi, köztük a három legnagyobb Hyderabad, Mysor és Travankor volt. Canning 1859-ben 15 hónapos durbarra indult, hogy elmagyarázza az indiai fejedelmeknek, mit jelent a hatalom átruházása a brit koronára. Útközben őszinte lojalitást tapasztalt, és mintegy 150 szerződést kötött a helyiekkel. E szerződésekkel újra létrehozták a Rajt, de ezúttal nem a Társaság, hanem a korona nevében.

A mysori maharadza „Hindusztán császárnőjéhez” fordult, mert államát annektálás fenyegette. A barodai uralkodó utódlásának zavaros ügyében is Viktóriától kértek és kaptak segítséget. Az esetek precedenst teremtettek: ha kritikus helyzet állt elő, a monarcha oldotta meg. Ez azonban hamarosan gondot jelentett: mind többen fordultak a királynőhöz. India kormánya szabályozni kényszerült a beadványokat és az ajándékküldést. A problémát nehezítette, hogy a királynő szívesen fogadta az ajándékokat. Az indiaiak szemében pedig a törvényességet, a könyörületet, igazságot a királynő szimbolizálta. Arra azonban senki nem számított, hogy Viktória és Albert óriási odaadással veti bele magát az indiai ügyekbe. A királynő komolyan vette a felelősségét, és indiai uralkodótársaival és a hadsereg parancsnokaival közvetlen kapcsolatban akart lenni. Valódi császárnő volt nemcsak névlegesen, hanem a gyakorlatban is.

Az 1858-as kiáltványban Viktória kinyilvánította a szándékát, hogy támogatja India iparát, hasznos közműveit. Viktória volt az indiai vasút, a vízi utak, a távíró és a gőzhajózás ösztönzője, szimbóluma. Az eredmények azonban nem voltak egyértelműek: a vasútépítés kivitte a pénzt a londoni tőzsdére, nem voltak védővámok, a brit külpolitika árát az indiaiak fizették meg (afganisztáni, burmai háború,

abesszíniai invázió, Egyiptom elfoglalása), az alkirályok költségeit szintúgy. Új adókat vezettek be a jövedelemre, a bélyegre, a sóra. A britek nem segítettek eléggé a 15 millió halottat követelő éhínségek idején sem. Érdekes módon mindezért nem Viktóriát hibáztatták. Őt a civilizáció behozatalával azonosították, nem a bajokkal. 1871-re már 5000 mérföld hosszúságú vasutat építettek, és a nagy folyókat alkalmassá tették szállításra, öntözésre. A pandzsábi vasút átadási ünnepségén, 1858-ban a királynőt „Hindusztán császárnőjeként” köszöntötték. Egy hidat és egy Gangesz-csatornát Viktóriáról neveztek el. A Britannia–India gőzhajóutat is királyi jóváhagyással nyitották meg 1869-ben.

A távíró használata még közelebb hozta Viktóriát az indiai domíniumhoz. 1872-ben intézte első beszédét az indiai néphez, és távira-
tok útján érkeztek jókívánások a walesi herceg felgyógyulása alkal-
mából. Különösen nagy fejlődésen ment át Bombay a XIX. század
második felében. Hatalmas kereskedelmi központ lett főleg a párszi,
zsidó és brahmin közösségek munkája és adományai révén. Óriási
építkezések alakították a városképet viktoriánus gótikus stílusban,
illeszkedve a monarchia érzésvilágához. Ekkor létesült a Viktória
Múzeum és Kert, a Bombay Egyetem, az Elphinstone College, a
Crawford piac, az Albert Árvaház, a Viktória Állomás, a kormányza-
ti épületek, a dokk és az egyetemi óratorony. A létesítmények mind
magukon viselik Viktória nevét, vagy jelét: V. R.

A fejlődés nyomában ott volt a szegénység, az éhínség. Három
nagy hullámban sújtott le. A szárazság, a gabonahiány okozta, de
hiba volt, hogy a britek nem akadályozták meg az exportot, nem
segítettek időben. Később London segélyalapot létesített a királynő
védnökségével. Indiában 131 ezer font, Londonban 146 ezer font
gyűlt össze, de nem is az összeg számított, hanem a lélektani hatá-
sa, hogy a nagy királynő segített. A katasztrofális éhség és halálo-
zás 1876–1878-ban újra visszatért. Rendkívül szigorúan korlátozták
a napi adagot, de nem hoztak be gabonaszállítmányt. Az éhínség
1896-ban újra jelentkezett Bengália, Madras és Bombay környékén.
London ismét gyűjtést rendezett, Indiában Viktória nagylelkűségéről
beszéltek, de Britannia ezúttal sem avatkozott be a piac működésébe.

A gazdasági liberalizmus ekkor volt új irányzat: szabadkereskedelem, takarékoság a közköltésekben, a mezőgazdaság üzletté változtatása. Az *Economist* kiadója, *James Wilson* Kalkuttában bevezette a jövedelmi adót és a papírpénz használatát, rajta a királynő képével. A bevételek megadóztatását, persze, széles körben megtagadták. Ezért végül a nem mezőgazdasági eredetű jövedelemre korlátozták. Az 1860-as években megjelent az új ültetvényes osztály, és a gyapot- és indigótermelés következtében a gazdaság mind inkább üzleti jelleget öltött. Az indiai parasztok az ültetvényesekkel és pénzkölcsönzőkkel szemben Viktóriától vártak segítséget. Közben a jövedelemadóról áttértek a fogyasztási adóra. Jelentős volt a só, ópium és az alkohol bevétele. Az indiai adózás immár súlyos volt. A só adója tulajdonképpen fejadó volt, mindenki fogyasztotta, tehát fizette. A liberálisok számára ez kényelmetlen volt, mert emlékeztetett a gabelle-re, amely a francia forradalom előtt annyira népszerűtlen volt. A brit alsóház és Balfour és Canning kampányt indított az eltörléséért, az indiaiak ezért is hálával fordultak a császárnő felé.

Állami monopólium volt az ópium is. Már nemcsak Kínának szálítottak, hanem az indiaiak is fogyasztották. Egy társaság Viktóriát tette felelőssé ezért. Az 1890-es évek elején Gladstone kormánya megpróbálta megállítani az ópiumkereskedelmet, de csak a XX. század elején sikerült véget vetni neki. Az alkohol-forgalmazás szintén India Kormánya ellenőrzése alá tartozott, meg is adóztatta azt. Az indiai brit hadseregben szigorúan szabályozták a fogyasztást, másutt szemet hunytak fölötte a nagyobb jövedelem érdekében. Az antialkoholizmus nemzeti mozgalommá szélesedett. Viktória ebbe nem avatkozott bele. Ő a gondoskodást személyesítette meg, nem a piac fölötti ellenőrzést.

1869–89 között a brit királynő három fia és egyik unokája látogatott el Indiába. E látogatások következtében az indiaiak számára láthatóvá vált a brit monarchia, áthidalta a királynő virtuális szuverenitása és az alkirály hatalma közti távolságot. Az indiaiak azt tapasztalták, hogy a brit uralom korszerű vasutakat, dokkokat, egyéb építkezéseket hozott. Alfréd, edinburgh-i herceg négy hónapot töltött Indiában. Kalkuttát, Bombayt kivilágították, 90 gyalogsági és

tüzérezredet irányítottak Agrába, nagy vadászatot rendeztek, utakat építettek, felsorakoztatták az indiai kézművesek remekeit. Volt operaelőadás, díszkivilágítás, tűzijáték, ima, mohamedán és hindu fogadás, labdajáték. A feliratok Isten áldását kérték Hindusztán császárnőjére. (Miles Taylor igen részletesen beszámol a királyi hercegek indiai utazásairól a 139–166. oldalakon.) Csak néhány részletet említünk: Alfréd herceg előtt 65 elefántot sorakoztattak fel; a Gangesz vízében holdfogyatkozáskor 50 ezer zarándok merült meg. Arról nem számoltak be a királynőnek, hogy hányan fulladtak bele a folyóba. Kasmír maharadszája olyan sálat küldött a királynőnek, amelyen három évig 300 ember dolgozott.

A következő királyi látogató a walesi herceg volt 1875-76-ban. A látogatás nyolc hónapig tartott. A brit parlament 60 ezer fontot (ma kb. 2 millió font), India kormánya 30 ezer fontot biztosított a herceg költségeire, a Serapis hajó felszerelésére és az ajándékokra, plusz 30 ezerrel járult hozzá a vasúti kocsi árához és a biztonság megteremtéséhez. Ezenkívül minden nagyobb város 40–60 ezer font között költött a szórakoztatásra, a hercegi paloták, templomok és mecsetek rendbehozatalára. A fényűző fogadások, a gazdag vendéglátás az egyik legnagyszerűbb eseménye volt a viktoriánus kornak.

A királynő féltette a fia egészségét az indiai úttól, és aggasztotta, hogy az indiaiak esetleg a herceget tekintik a monarchia uralkodójának, nem őt. Viszont a herceg a jövő császár volt, és bosszantotta a királynő beavatkozása, hiszen harminchárom éves felnőtt volt. A herceg programját Henry Bartle Frere úgy tervezte meg, hogy minél több új dokkot, vasúti szakaszt adjon át, nyisson meg. Csak néhány mozzanat a látogatásból: a herceget a Serapis nevű indiai hajó vitte, amelyen 499 matróz szolgált és 15 másik hajó kísérte. Bombay muszlim városrészében ezt lehetett olvasni a transzparensokról: „Mondja meg az édesanyjának, mi boldogok vagyunk” (153. o.). Ceylonban kettős diadalív alatt haladt át a menet, az egyik virágokból volt, a másikat az elefántok feltartott ormánya alkotta; megtekintették Buddha fogát is (amely lehetett akár egy fókáé is). Kalkuttában a herceg újabb lovagokat fogadott be az India Csillaga Rendbe. Amritsarban kegyelmet adott néhány elítéltnak. Meglátogatta a szikhek aranytemplomát

és a Taj Mahalt. Egy helyen indiai sípokon a *God save the Queen* játszották. A walesi herceg indiai útját sikerként értékelték. Most, hogy személyesen látták, az indiaiak teljesen alávetették magukat a birodalom hatalmának, bár az újságok megírták, hogy a herceg nem tud valóságos képet nyújtani a királynőnek a nép helyzetéről.

A walesi herceg látogatását még további királyi családtagok látogatásai követték, de már egyik sem volt annyira jelentős és annyira pompás. A connaught-i herceg, Viktória harmadik fia nem csupán turistaként járt Indiában, hanem a hadsereg parancsnoka volt Bombayban négy évig, és tagja volt India Kormányának. Elérte, hogy a kabuli emír szövetségre lépett a britekkel, és enyhítette a hidrabadi nizam és a britek, illetve az indiai uralkodók közti feszültséget. Albert Viktor, Viktória unokája 1889–90 telén utazott Indiába, de őt magánutazónak tekintették, nem ünnepelték különösen. Egy helyi társaság kifogásolta, hogy a herceg nem érdeklődött „az indiai alattvalók néma millióinak körülményei iránt” (164. o.). A királyfiak látogatásai Indiát szinte a család birtokává tették, miközben a császárnő ki sem mozdul otthonról.

Miután Disraeli 1876-ban kinyilvánította, hogy Viktória India császárnője lett, Lytton alkirály vállalta, hogy bejelenti a változást Indiában. Előzőleg rangokkal, ajándékokkal megnyerte az indiai hercegeket, a muszlimoknak visszaadott két mohamedán mecsetet Delhiben. Kiterjesztette az India Csillaga rendet, és új rendet alapított az indiai uralkodók számára. Adományokat juttatott a szegényeknek, támogatta a tűzijátékokat. Az ünnepélyes bejelentésre a jodhpuri maharadzsa 1700 fős kísérettel és 15 elefánttal érkezett, és mások is hasonló módon jelentek meg. Delhi eredeti 160 ezer lakosához most 100 ezer résztvevő jött. Sok embert kitüntettek, 16 ezer elítéltet szabadon engedtek. Lytton sikeresnek tekintette az eseményt. A császárnőhöz tartozó terület nagyobb volt, mint Anglia, Itália és Franciaország együttesen. Az indiai lapok kedvezően írtak az eseményről, de helyi nyelveken bírálták is: éhínség idején pazarlás volt a drága rendezvény. Rabindranath Tagore elítélte az uralkodókat, hogy ragaszkodnak az „arany székükhöz” inség idején. Mások úgy vélték, a rendezvény az indiai uralkodók rituális alávetését demonst-

rálta. Taylor szerint viszont a britek éppen, hogy be akarták vonni az indiai arisztokráciát a saját monarchikus rendjükbe. A jótékony Viktória császárnőt India-szerte ünnepelték, miközben Lyttonról megfeledkeztek.

1878-ban Disraeli kabinetje meg akarta akadályozni, hogy Oroszország befolyáshoz jusson a meggyengült Oszmán Birodalom fölött. Lytton fegyveresen beavatkozott az oroszokkal szemben az afganisztáni emír mellett. Konstantinápoly védelmében Britannia ötezer indiai katonát küldött Máltára, majd elfoglalta Ciprust. Közben az afganisztáni Ajub kán 1880-ban megverte a brit és indiai seregeket és Kandahár ostromába fogott. A királynő nem akarta feladni Kandahárt. A választásokon Gladstone liberális pártja győzött, Disraeli és Lytton lemondtak. A királynőt sokkolta a hír. Gladstone kabinetje visszahívta a brit erőket Afganisztánból, Ajud kán támadását elhárította, és viszonylagos béke köszöntött a régióra. Kandahár esete az egyetlen alkalom volt, hogy Viktóra beavatkozott indiai birodalma kiterjesztése érdekében. Másutt Disraeli és Lytton külpolitikája folytatódott: 1882-ben elfoglalták Egyiptomot és Tell-el-Kebirnél bevették 5700 indiai katonát. A királynő fia, Arthur Connaught-i herceg is részt vett a harcokban egy indiai lándzsás csapattal. A brit-indiai erők győztek, Viktória és az udvar ünnepelt. Ezután a Connaught-i herceg lett a bombayi sereg parancsnoka. Viktória 1888-ban szerezte meg utolsó indiai tartományát, Burmát. Albert személyében pedig állandó királyi herceg rezidens tartózkodott Indiában.

A kötet következő fejezete Viktóriával, mint India anyjával foglalkozik. Viktória valóban sokat tett: iskolák és kórházak révén megnyitotta a nők előtt a közszférát; nagy számban képeztetett ápolónőket, támogatta a női társaságokat. Özvegyként írásaiban ápolta Albert emlékét. A királynő könyveit lefordították néhány indiai nyelvre. Indiában több államban nők voltak uralmon; az ő számukra az angol királynő volt a példakép. Viktória másokat is bevont a munkába: Mary Carpenter, az angliai árvaház-mozgalom szervezője társaságot alapított a lányok nevelésére. Viktória lánya, Alice és menyé, Louise létrehoztak egy női college-t és a Viktória Főiskolát. A császárnő támogatta a várandós asszonyok kórházait, és a csecsemőgondozás

ügyét. A támogatásból bárki részesülhetett, de a nők lefátyolozása ellen az alapítvány nem emelt szót.

1872 elején meggyilkolták Indiában Lord Mayot, Viktória negyedik alkirályát. Pár hónappal korábban a kalkuttai főbíróat ölték meg. A tettesek vahabiták voltak, egy iszlám szekta tagjai, akik néha dzsihádot is elkövettek. A császárnőt nagyon megdöbbenetették ezek a hírek, bár ő maga nyolc merényletet élt túl. A nacionalizmus sosem öltött olyan erőszakos formát Indiában, mint például Írországbán. Az indiai nacionalizmusnak egyik fontos eleme a királynő 1858-as kiáltványa volt, mely a lojalitásról és az egyenlő bánásmód királyi ígéretéről szólt. A reformerek tompítani igyekeztek a gyarmati hatalom uralkodó jellegét. A *The Bengalee* című folyóirat azt írta, „ha Viktória királynő Indiába látogatna, olyan szunnyadó lojalitást ébresztene a személye iránt, amelyet ritkán lehet tapasztalni azóta, hogy a németek, magyarok, horvátok és szlávok egy hangon kiálltak Mária Terézia király (*sic*), a mienkhez hasonló császárnő mellett”. A muszlimok szintén hűséget fogadtak a királynő iránt 1858 után. A muszlim vezető, a művelt jogász, Syed Ahmed kán kampányt folytatott a lojalitás érdekében, és megnyitotta a mohamedán Anglo-Oriental College-t.

Egy radikális, liberális alkirály, Ripon grófja töltött be kimagasló szerepet Brit Indiában. Bevezette India első ipari törvényét, reformokat hozott a mezőgazdaságban, a nevelésügyben, a helyi választásokban. Csökkentette a sóadót, a helyi testületeknek nagyobb szabadságot adott, és adóemelést tett számukra lehetővé. Courtenay Ilbert javaslata értelmében 20 évnyi indiai bíraskodás után britek felett is ítélezhetett indiai származású bíró. A rendelkezés nagy vitát keltett Angliában. Az átdolgozott Ilbert-törvény 1884-ben átment a törvényhozáson. Ripont a kalkuttai fehérek elkerülték, az indiaiak ünnepelték.

A hadseregben az INC (Indian National Congress – Indiai Nemzeti Kongresszus) kezdeményezésére önkéntes egységeket hoztak létre az indiaiaknak, és katonai kollégiumot állítottak fel az indiai hercegeknek. Intézkedtek, hogy a helybeliek is beléphessenek a közhivatalokba, de ezt vizsgáláshoz kötötték. Az INC vezetője, Charles Bradlaugh bevezette a kétszintű választást, a férfiak választói korát

21 éves korban jelölte meg, a választhatóságot pedig anyagiakhoz köttette. Soha annyi indiai nem választhatott azelőtt. Az India Tanácsát 1892-ben megújították, de nem szélesedett a belépők lehetősége, ellenben Naorojit 1892-ben beválasztották a brit parlamentbe. Az INC-vel és a Bradlaugh-törvénnyel szemben a muszlimok tiltakoztak, ugyanis hindu többségi uralomtól tartottak. Indiában tehát a nacionalizmusnak több változata volt. A mérsékelt muszlimok, mint Syed Khán is, lojálisak maradtak Viktóriához, és a vahabizmust akarták távol tartani. A britek ragaszkodtak kiváltságaikhoz. A királynő aggódva nézte a fajok közti ellentéteket. Lényegében azonban az indiai nemzet távol volt ezektől a lojalizmus vitáktól. 1900 előtt a történészek hiába kutatnak kiforrott indiai nacionalizmus után, de a császárnő iránti hűséggel mindenki kifejezhette indiai identitását.

A két jubileumi évben, 1887 és 1897-ben Viktória népszerűsége új csúcspontokat ért el. 1887-ben a küldemények, üdvözlések, ajándékok száma közel 1100 volt. Londonban megnyitották a Birodalmi és Gyarmati Intézetet. 1897-ben is százak köszöntötték a császárnőt. A szerző igen részletesen beszámol mindkét ünnepségről, itt most csak néhány mozzanatot ragadunk ki. 1887-ben Indiában tűzijátékok voltak, megvendégelték a szegényeket, számtalan templomot, mecsetet, fürdőt restauráltak, és az iskolák nagy adományokat kaptak. Három hónappal később Londonban is megtartották a jubileumot. Ezen 11 indiai uralkodó és számos kisebb állam vezetője vett részt, és indiai lovassági tisztek díszőrsége kísérte a királynőt. Az alkalomra megnyitották a Birodalmi Intézetet a királynő tiszteletére. Megalapították a Modern Keleti Tudományok Iskoláját. A működéshez szükséges pénzt gazdag indiai uralkodók biztosították. 1901-ben az intézet a Londoni Egyetem tulajdona lett.

A királynő uralkodásának 60. évfordulóján, 1897-ben szélesebb körűek voltak az ünnepségek, de kevésbé látványosak. A Londonon áthaladó nagy menetben lovas indiai kíséret haladt Viktória mellett. A felvonulásról készült az első filmhíradó a világon. Indiában ezalatt éhínség, pestis, kolera, Kalkuttában földrengés pusztított, ezért csendesebbek voltak az ünnepségek. 20 ezer foglyot szabadon bocsátottak, és sok indiait tüntettek ki. Vidéken Pandzsábtól a Himalája

csúcsein át le az Indus völgyéig lobogó tüzekkel világították ki a tájat. Ez alkalommal is foglyokat engedtek szabadon, ruhát, élelmi-szert osztottak. Közadakozásból fürdőt, piacot, kórházat, könyvtárat, parkot építettek, iskolákat támogattak, egészségügyi intézetet adtak át. Mindezt a királynő nevében. Viktóriát mint India anyját és mint visszavonult özvegyet ünnepelték. A kritikai hangok főleg India Kormányának szóltak.

Viktória élete utolsó évében az osborne-i ház átalakításával volt elfoglalva. Az épület új szárnyat kapott, melyben volt indiai szoba és durbar szoba eredeti indiai bútorokkal, szőnyegekkel, szobrokkal, hindu és mughal faragványokkal. A királyi család nyáron és karácsonykor itt ebédelt. Indiai szolgák dolgoztak a vendégek körül, egyikük hindusztáni nyelvre tanította a császárnőt. Viktória öreg korában volt a leginkább indiai. Ez Indiában még népszerűbbé tette őt, míg Londonban aggodalmat keltett.

1891-ben Manipurban váratlanul gyilkos hatalmi harc tört ki a helyi uralkodó három fia között a trónért. Bevetették a katonaságot is, de a parancsnokot kivégezték, megölték a helyi rezidenst, és az alkirály parancsára kivégezték az egyik lázadó testvért és egy társát. Viktóriát nagyon bántotta, hogy nem tudta megakadályozni a gyilkosságokat.

Ugyanebben az évben a királynő indiai kíséretet szervezett maga köré. Két legközelebbi szolgálója Abdul Karim és Mahomet Bahksh voltak. Abdul Karim mindenüvé elkísérte őt. Windsorban házat is kapott. Az udvarban sok ellensége támadt. Az volt a vélemény, hogy súlyosan befolyásolta a császárnőt. A királynő halála után VII. Edwardtól nagy összeget kapott, és vissza kellett mennie Indiába. Rafiuddin Ahmad, a mérsékelt indiai muszlim lojalizmus hirdetője még nagyobb hatással volt az uralkodónőre. Az udvar és az India Hivatal gyanúsának találták Ahmadot, és a rendőrség nyomozni kezdett utána. Mindenesetre Ahmad révén Viktória új perspektívából látta az indiai muszlimokat.

Az 1900-as év nyarán Viktória gyorsan öregedett. 1901. január 15-étől rosszabbodott az állapota, és január 22-én meghalt. Az osborni kápolnában ravatalozták fel, koporsóját a királyi zászló bo-

rította a skót oroszlánnal és az ír hárfával. A zászló alatt egy indiai sál volt, a padlón pedig indiai szőnyeg. „Halálában, mint életében is, India soha nem volt távol a királynőtől” – írja a könyv szerzője (258. o.). Indiában háromnapos gyászt tartottak, a köztisztviselők a gyász jeléül fehér fátylat viseltek, és fehér drapériával vették körül a császárnő képét. Miközben a halottat a frogmore-i mauzóleumban helyezték nyugalomba, Indiában egész februárban tartottak a megemlékezések, özönlöttek az életrajzok, kegyeleti beszédek. India anyját, a példamutató özvegyet, a szuverén női uralkodót gyászolták. A királynő a hindu istenségek egyike lett Adya-Sakti néven. „Látható képviselője ő a láthatatlan Gondviselésnek” – írta egy újságíró (261. o.). Lord Curzon alkirály egy hatalmas Viktória Emléksarnok építésébe kezdett.

A leendő V. György király látogatásakor, 1905-ben még élt a régi varázslat, a barátság folytatódott. Azonban amikor Kalkuttában a herceg letette a Viktória Emlékhely alapító kövét, már nem volt lelkesedés, megváltozott a légkör. VII. Edward 1908-ban újabb reformokat ígért, de a szakadás már érzékelhető volt, 1911-ben megtörtént, hogy a barodai uralkodó hátat fordított a brit uralkodópárnak. Ennek ellenére az I. világháború idején az indiai hercegek a Brit Birodalom mellett harcoltak, India lojális maradt. A *Victoria Memorial Hall* építése nagyon lassan haladt, végül 1921. december 28-án nyitották meg. Közben a főváros Újdelhibe költözött, Bengália kettészakadt, majd újra egyesült. Amritsárban az ünneplő közönségre lőttek. Gandhi mozgalma az önállóságért küzdött. A Viktória-emlékmű már egy más korszakhoz tartozott, ahogy Viktória maga is. A császárnő szobrának kezében ott az országalma és a jogar, de a fejéről hiányzik a korona.

Epilógus. A királynő halála után a birodalom még fél évszázadig fennmaradt. India új köztársaságát 1950 január 26-án hirdették ki, miután 1947-ben garantálták India és Pakisztán szétválását és önállóságát. Pakisztán 1956-ban iszlám köztársaság lett. A monarchiáról köztársaságra váltani nem volt egyszerű, nem volt ilyen tapasztalat. Nem volt arra sem precedens, hogy egy monarchia békésen hozzájáruljon egy republikánus alternatívához.

Az államformával kapcsolatban két fő változat merült fel: Indiai Egyesült Államok, vagy hagyományos domínium, a királyt képviselő kormányzóval. Ram Chandra azt állította, India népe gyűlöli a zsarnokságot, „mert a falvak köztársaságaiban demokratikus és közösségi élethez volt szokva” (272. o.). A közvélemény a monarchia ellen fordult. Az európai dinasztikus rendszer végét nem csak a háború siettette, hanem a Szovjetunió és a Török Köztársaság létrejötte, valamint az amritsari mérszarlás, ahol Reginald Dyer tábornok a helyi lakosok és a zarándokok százait ölette halomba Pandzsáb városában. 1919 decemberében a király-császár alkotmányos változásokat jelentett be, ezek beiktatására megérkezett a walesi herceg, de a látogatását az INC bojkottálta, Gandhi pedig a brit uralom ellen szólalt fel. V. Györgyöt és a fiát kigúnyolták. A hajdan volt lojalitás szétfoszlott. 1917-ben Nehru köztársaság létesítését javasolta a madrasi kongresszuson. 1921-ben teljes függetlenséget, 1924-ben pedig köztársaságot követeltek az indiaiak. Néhány állam önálló akart maradni, például a muszlimok Muhammad Iqbal vezetésével saját nemzetállamot akartak. A falusi közösségek megidézése az indiai köztársaság magjaiként, ahogy Gandhi követői hirdették, szembe ment Ambedkar elképzelésével, aki meg akarta szüntetni a vidéki „indiai gettókat”.

Ami a briteket illeti, szép csendben visszahúzódtak Indiából. Senki nem látogatott el oda többé a walesi herceg rosszul sikerült útja után, és nem jelent meg egyetlen királyi herceg sem az új főváros, Újdelhi felavatásán. Indiában újra fellobbant a harc a monarchisták és a republikánusok között. Az előbbieket, Churchill, Lord Rothermere és az Indiai Birodalmi Társaság üdvözölték, hogy India lendületbe jön, míg az INC teljes erővel kampányolt a polgári engedetlenség érdekében. MacDonald munkásmozgalma a monarchia mellett állt. A vita két éven át folytatódott egyre csökkenő indiai részvétellel. 1935-ben India Kormánya Lord Linlithgow vezetésével meghozta az új törvényt, amely változatlanul hagyta a király-császár hatalmát India felett. Igaz, éppen nem volt király, ugyanis V. György 1936 áprilisában meghalt, VIII. Edward még az évben lemondott. Nehru figyelmeztette a király-császárt, hogy ha Indiába jön, veszélyben lesz az élete, és kijelentette, hogy a birodalmi korona napjai véget értek. Az

1937. évi koronázás valóban az utolsó volt, az INC ezt is bojkottálta. Az indiai köztársaság koherens koncepciója azonban távolabb volt, mint valaha.

A II. világháború idején tovább folyt a vita India helyzetéről. A brit kormányban felvetődött India függetlenségének lehetősége. VI. Györggyel közölték, hogy nem király-császár többé. Lord Mountbatten, Viktória dédunokája, indiai alkirály vezette le India függetlenné válásának és két domíniummá szakadásának folyamatát. Két új állam jött létre, a főleg muszlimok lakta Pakisztán és a hinduk lakta India. 1947 augusztusában Mountbatten a király nevében üzenetben köszöntötte Pakisztánt a Brit Nemzetközösség nemzetei között. Másnap Delhiben Nehru köszöntötte a királyt, Mountbatten pedig Indiát, az új domíniumot. Gandhi egy szép indiai terítőt küldött Erzsébet hercegnőnek, a trónörökösnek.

A két új állam alkotmányozó gyűlése egységes köztársaságot készített elő. Pakisztánban simábban ment az átalakulás, Indiában ellenben voltak ellenálló államok, például Hyderabad, Bhopal, Travancore. Az elnök szerepe mindkét államban fontos maradt. Pakisztánban 1956-ban új iszlám köztársaságot alapítottak. Indiában sokakban továbbélt a brit korona utáni vágyakozás, míg mások a hibrid „domínium-köztársaság” státus ellen tiltakoztak. 1949 áprilisában Londonban biztosították Indiát, hogy tagja a Nemzetközösségnek (a Brit jelzöt már nem használták), amelynek vezetője a király, s amelyhez szabad akaratából csatlakozott.

1949 végére India szuverén demokratikus köztársaság lett. Egy királyi proklamáció eltörölte a király-császár címet. A Viktória halála utáni fél évszázad függetlenségi küzdelmei az indiai nacionalizmus és a brit kormány között véget értek. Az indiaiak ragaszkodása a jóakarátú királynőhöz még sokáig élt a XX. században, de a Raj fennállása vége felé a monarchia már népszerűtlen volt, mint a brit uralom egyéb építményei is. A modern India számára a múlt már egy idegen ország múltja, melynek neve Brit Birodalom volt. Erzsébet királynő csak 1961-ben kockáztatta meg a látogatást Indiában és Pakisztánban. Nehru és Prasad elnökök büszkéek voltak, hogy a királynő végigülte a köztársaság-napi ünnepeket. Mint császárnő,

Viktória életre keltette a monarchiát a XIX. században Indiában, India pedig újjáélesztette a királyságot Britanniában.

Taylor könyve kitűnően megírta, nagyon részletes, igen gazdag irodalmat felhasználó munka. A jegyzetek, az irodalmi jegyzék és a mutató a 286–388. oldalig terjednek. Taylor rokonszenvvel ír Viktória császárnőről, bár azt is érzékelteti, hogy szerette a hatalmat, a császárnői címet, az ajándékokat. Birodalmát hatalmassá tette. Feltűnő azonban, hogy míg Taylor központi témája Viktória Indiához való vonzódása, más történetírók ezt kevésbé találták fontosnak. Meg sem említik, vagy csak néhány sorban utalnak rá, például *W. Churchill* Az angol ajkú népek történetében,¹ *L. Strachey* a Viktória királynőben,² *J. M. Roberts* a *The Pelican History of the World*-ben³ stb.

Miles Taylor: *Empress – Queen Victoria and India* (A császárnő – Viktória királynő és India)
Yale University Press, New Haven and London, 2018. 388 o. ISBN 978-0-300-25497-6

Fodor Mihályné

1 Európa K., Bp. 2004. 652. és 902. o.

2 Szépirod. K. Bp. 1984. 304. o.

3 Harmondsworth, England, 1980.

A külpolitika és belpolitika összehangolása: az elnöki hivatal művészete Theodore Rooseveltmódra

Kevés annyira színes egyéniséget produkált az amerikai történelem a Fehér Házban, mint Theodore Rooseveltet (1901–1909). A történelem írója és alakítója egyaránt volt ez a New York-i patrícius családból származó, hihetetlen energiával, elképzeléssel és tettvágygal rendelkező férfi, aki fiatal korában dicsőítette a háborút, majd aktívan részt is vett egyben (spanyol-amerikai háború, 1898), de elnöki éveiben már a béke megőrzésén dolgozott, persze mindenekelőtt az amerikai érdekek maximális figyelembe vételével. Ő volt az első nagy amerikai politikai reformer, az első, aki komolyan vette a természet védelmét, aki elnöki hivatalát jól használta ki, hogy a mindenkori emberekkel kommunikáljon, és aki korának messze legnépszerűbb politikusa volt. Sőt, ez még manapság is így van: a történészek által gyakran készített, az elnökök teljesítményét értékelő rangsorban az előkelő 4-5. helyen szokott végezni. Elnöki pályafutásáról és életéről több tucat könyvet írt már több történész-nemzedék is, amelynek legújabb termését olvashatjuk most.

John M. Thompson, a University College Dublin oktatója arra vállalkozott, hogy a már rengeteg könyvben tárgyalt elnököt új szempontból vegye szemügyre. Ez pedig nem más, mint annak vizsgálata, hogy Teddy Roosevelt külpolitikájának kialakításában mekkora szerepet játszottak a belpolitikai megfontolások. Más szavakkal, mennyire tudta elnökként érvényesíteni külpolitikai elképzeléseit egy olyan Egyesült Államokban a huszadik század első évtizedében, ahol meg kellett küzdenie a Kongresszussal és különböző üzleti csoportokkal, a két nagy politikai párttal és az anti-imperialistákkal. Mindennek egyik következménye az volt, hogy meg kellett tudnia

győzni saját igazáról a lakosság azon részét, amely a politikára alapjában befogadó volt és érdekelte a külpolitika. Thompson alapfeltevése három témára összpontosul: Rooseveltképzése az ideális amerikai karakterről és hogy egy elnök mennyire tudja befolyásolni a nyitott közvéleményt; mennyire befolyásolta Rooseveltet a belpolitika, amikor külpolitikai döntéseit hozta; és hogy a szerző szerint az amerikai politikával foglalkozó közvélemény ekkortájt messze nem volt annyira elszigetelődéspárti, mint azt a történelemtudomány tipikusan szajkózza. A könyv hat kronológiai sorrendben következő fejezetben tárgyalja Rooseveltképzését a fent említett szempontok alapján, és próbál rávilágítani Rooseveltképzést és belpolitikát elemző és egyben alakító politikai magatartására. Három alapforrásra épül az elemzés: Rooseveltképzésére, amelyet befolyásos emberekkel folytatott, a különböző lapok és magazinok írásaira, illetve a Kongresszus különböző lépéseire. A szöveget korabeli portrék és remek karikatúrák színesítik.

Az első fejezet öleli fel a leghosszabb időszakot, 1882-től egészen Rooseveltképzésének első évéig, 1902-ig. Ebben vizsgálja Thompson Rooseveltképzésének fejlődését, abban a fényben, hogy már valamilyen hivatal is betöltött akár New York államban, akár a szövetségi kormányzatban. A két legfontosabb lecke, amit Rooseveltképzésén ezen évek alatt, a következő volt: egyrészt megtanult bánni a sajtóval, másrészt megértette, hogy csakis egy jól szervezett republikánus párton belül van komoly politikai jövője. A komoly reformideákkal megáldott Rooseveltképzés mindenképp ugyanis pragmatista volt, és jól feltérképezte azt a politikai környezetet, amiben meg akarta valósítani saját progresszív felfogását. Külpolitikai elképzései valamivel később kristályosodtak ki, de szoros összhangban álltak belpolitikai nézeteivel. Fontos volt az amerikai nemzeti pártos és kivételesség hangoztatása, a szavazók meggyőzése egy egyre jobban terjeszkedő USA szükségességéről, melynek stratégiai fontosságáról Rooseveltképzés sokat írt is. Úgy hitte, a szerinte magas fokú amerikai civilizációnak terjeszkednie kell ahhoz, hogy egyrészt segítsen a világ civilizációs létrája alacsonyabb fokán álló népeknek, másrészt hogy gazdagítsa Amerikát. Így érthető meg, mi-

ért akarta, hogy az amerikai érdekek erőteljesebben érvényesüljenek Latin-Amerikában és a Távols-Keleten.

A második fejezet Rooseveltnél elnökségének első két évét és ekkori latin-amerikai politikáját tárgyalja, elsősorban az ottani brit és különösen a német aktivitásra válaszképpen. A térség számos országa folyamodott európai kölcsönökhöz, amiket több esetben képtelenek voltak visszafizetni, és nem is nagyon szorgalmazták azt. Az adósság akár erővel történő beszedése elfogadott gyakorlat volt, de Latin-Amerika az Egyesült Államok stratégiai térségében volt (és van mind a mai napig). Az 1823-ban kihirdetett Monroe-doktrína „megtiltotta”, hogy európai hatalmak újból kolóniákat létesítsenek a spanyol uralom alól felszabadult latin-amerikai országok területén, és a déli féltekét gyakorlatilag amerikai érdekszférába helyezte. Idővel a Monroe-doktrína külpolitikai alaptétellé nőtte ki magát, amelyet az európaiak is tiszteletben tartottak, így amikor kihívás érte a tézist, Rooseveltnél kellett reagálnia. Venezuela szolgáltatta a helyszínt, ahol az instabil belpolitika és korrump vezető miatt a külföldi adósságokat nem fizették vissza, mire válaszképpen a britek és a németek összefogtak, hogy a tartozást erővel kényszerítsék ki. 1902-ben megkezdődött a tengeri blokád, amely használta is a felvonultatott katonai erőt, és mivel Panama közel volt, és az amerikaiak ott tervezték megépíteni a két óceánt összekötő csatornát, az ügy minél gyorsabb és megnyugtatóbb megoldást kívánt. Rooseveltnél dilemmája a Monroe-doktrína sérthetlensége és a német-amerikai közösség jóindulata miatt volt komoly, hiszen az első Amerika világbeli pozíciója, az utóbbi pedig a következő elnökválasztás miatt volt fontos. Végül, miután a brit kormány visszakozott, Berlin is jobbnak találta felhagyni a blokáddal, és a hágai döntőbíróvá bízni a vita rendezését. Thompson analízisében rámutat, hogy Rooseveltnél külpolitikája szorosan összefüggött belpolitikai megfontolásaival. Nem volt célja esetlegesen törésre vinni a dolgot Németországgal, hiszen ha ennek következtében elidegeníti a nagyszámú német-amerikai közösséget, a választópolgárok egy fontos szegmensét veszítheti el, ami pedig az 1904-es választásokon kulcsfontosságúnak bizonyulhat. Így Rooseveltnél pragmatikus hozzáállása és az események alakulása együttesen sikerre ítélte a venezuelai incidenst.

A Panama-csatorna megépítése körüli hercehurca egy újabb kihívást jelentett Rooseveltnek és kormányzatának szinte rögtön azután, hogy a helyzet Venezuelában megoldódott. A történet jól ismert: az USA régóta akart egy, az Atlanti- és Csendes-óceánt összekötő csatornát. A huszadik évszázad elejére a britek szabad kezet adtak az amerikaiaknak a jövőbeni csatorna építésének ügyében – ezzel is elismerve a déli féltekére vonatkozó hegemoniájukat – és csak idő kérdése volt, mikor kezdődik az építkezés. A vita a lehetséges helyszínek körül zajlott: Nicaragua vagy a Kolumbia fennhatósága alá eső Panama legyen-e a végső helyszín. Roosevelt az utóbbit támogatta (ahol egy francia konzern már jelentős földmunkákat végzett a korábbi évtizedekben, mielőtt csődbe ment és a visszaélések miatt megszületett a „panamázás” szó), de a kolumbiai kormány nem akart kötelnek állni. A gordiuszi csomót úgy vágták el, hogy az USA bátorította egy panamai zendülés ötletét, és amikor az meg is történt, az amerikai tengerészet megakadályozta, hogy a kolumbiai haderő partra szálljon. A kikiáltott független Panama államot pedig Washington pillanatok alatt elismerte és tető alá hozott egy szerződést a Panama-csatorna megépítésére. Thompson arra koncentrált elemzésében, hogy Rooseveltnek hogyan sikerült elérnie, hogy a Szenátus ratifikálja az újonnan kikiáltott Panamával kötött csatorna-szerződést. Ekkoriban ugyanis még sokkal inkább érvényesült az az elv, hogy a külpolitikában a Kongresszusnak, és különösen a Szenátusnak nagyobb a beleszólása a dolgok alakulásába, mint azután a huszadik században megszokhattuk. És mivel a nemzetközi szerződések a Szenátusnak kell ratifikálnia kétharmados többséggel, Rooseveltnek kifinomult politikai harcot kellett vívnia a siker érdekében. A tények tükrében úgy tűnik, sikerült a déli szenátorok többségét meggyőzni, hogy a leendő csatorna milyen kereskedelmi előnyökkel jár az ország dél-keleti régiója számára. A sikeres belpolitikai harc a külpolitika terén elért diadal megszilárdításában további haszonnal is járt Roosevelt számára: a panamai csatorna építésére aláírt és ratifikált szerződés az ő 1904-es választási sikerét is megerősítette.

A következő fejezet a saját jogon nyert elnökválasztásról (Theodore Roosevelt 1901-ben William McKinley halálával vált alelnökből elnök és nem választás útján) és a hírhedt Roosevelt-kiegészítésről szól

– mindkettő 1904-ben történt. Az elnökválasztási kampányban Roosevelt és stábja erősen támaszkodott az addigi külpolitikai sikerekre, mert úgy érezték, ez pozitívan hat majd a választók nagy többségére. A novemberi választást végül nagy fölénnyel nyerte meg Roosevelt, de sokan a politikai és üzleti elit köreiből túlságosan progresszívnek és diktatórikusnak tartották a régi-új elnököt. Éppen ezért megpróbálták terveit gátolni, és nem volt ez másképpen a külpolitikai dimenzióban sem. Rooseveltnem sokkal választási győzelme után jelentette be a Monroe-doktrína megreformálását, illetve kiszélesítését. Mivel komoly ellenállásba ütközött, a közvéleményhez fordult, amelyről – ellentétben az általánosan elfogadott tézissel – azt feltételezte, hogy igenis érdekelt a külpolitikában és érti az alapvető összefüggéseket. Thompson kiemeli ezt az elnöki stratégiát, amelyet elsőként Rooseveltnem alkalmazott: azzal, hogy közvetlenül az átlag választóhoz beszélt, nyomást helyezett a Kongresszusra, amely testület tagjai újráválasztásukat pont ezektől a választóktól remélték. Mint Thompson megjegyzi, „az amerikai történelemben kevés politikus értett jobban ahhoz, hogyan kell felmérni a közvéleményt és aztán aképpen mozgósítani azt, hogy a Kongresszus és egyéb csoportok szembenállását ellensúlyozza”. (92. o.) Így a Monroe-doktrína Rooseveltnem-kiegészítését is elfogadták, amelynek lényege leegyszerűsítve az volt, hogy Latin-Amerikában az Egyesült Államoknak kell a nemzetközi rendőr szerepét betölteni, amennyiben olyan kaotikus állapotok alakulnak ki, amelyek európai beavatkozással fenyegetnek. (1928-ban az amerikai kormány elhatárolódott a Rooseveltnem-kiegészítéstől, és Franklin Roosevelt 1933-ban meghirdette a „jó szomszéd” politikát, amely nagyobb teret adott az egyenlőbb alapokra helyezett kapcsolatoknak az USA és Latin-Amerika államai között.)

Egy-egy külön fejezet foglalozik Rooseveltnem Kína- és Japán-politikájával. A probléma mindkét esetben szorosan összekapcsolódott a bevándorlással és a kétoldalú kapcsolatokkal. Az USA 1882 óta korlátozta a kínai bevándorlást, amit Rooseveltnem is támogató, de elnökként már másként látta a helyzetet, hiszen Kína stratégiai fontossága megkérdőjelezhetetlen volt a dél-kelet-ázsiai régióban. Thompson esettanulmánya ismét jól bizonyítja azt a régi tézist, hogy a külpo-

litika mennyire szoros kapcsolatban áll a belpolitikával. Rooseveltnek rengeteg egymásnak ütköző érdeket és érvet kellett figyelembe vennie: szakszervezetek, misszionáriusok, faji megkülönböztetésen alapuló nézetek, kereskedelmi kapcsolatok (a kínaiak kereskedelmi bojkottal próbálták nyomást helyezni az amerikai kormányra) és geopolitikai megfontolások. Így csak miután 1904-ben saját jogon is elnöknek választották, volt hajlandó Roosevelt a kényes témához hozzányúlni. Az elnök mindenképpen könnyíteni akart a kínai bevándorlás helyzetén, de ő sem kívánta az ország kapuit megnyitni a szakképzetlen kínai munkások előtt, ugyanakkor pozitív reformokat kívánt látni e téren. Roosevelt attól tartott, hogy esetleges szenzációéhes újsághírek feltűzelhetik az amerikai közvéleményt, ami szintén nyomást helyezhet a kormányzatra, hogy erős kézzel bánjon Kínával, ami nem állt Roosevelt érdekében. Ugyanakkor ezt a lehetséges amerikai közhangulatot kihasználva Washington szorongatni kezdte Pekinget, sőt, még a katonai beavatkozást is belengette. Ez rámutat arra, amit Thompson úgy jellemez, hogy Rooseveltt „úgy hitte, a legjobb módja a világgal való békés kapcsolatok fenntartásának az erő és katonai felkészültség mutatása” volt. (111. o.) 1906-ra a krízis elült – de gyakorlatilag semmi sem oldódott meg. Rooseveltt reformtörekvéseit nem tudta keresztülvinni a Kongresszuson – elsősorban az üzleti szféra és a szakszervezetek ellenállása miatt – és a kínai bevándorlás egészen 1965-ig szigorú szabályozás alá esett. A kapcsolatok viszont rendeződtek Kínával, ekkorra azonban már Japán jelentette az újabb problémát a csendes-óceáni térségben.

A Japánnal való konfliktushelyzet gyakorlatilag Rooseveltt egész második elnöki ciklusát végig kísérte. Ez viszont nagyrészt különbözött a kínai helyzettől. Noha a belpolitikában itt is komoly szerepe volt a századforduló után megindult, jelentősnek mondható japán bevándorlásnak, de ami valójában megnehezítette Rooseveltt dolgát, az a külpolitikai dimenzió volt: az orosz–japán háborúban (1904–1905) a távol-keleti szigetország meglepően könnyen győzte le Oroszországot és hirtelen geostratégiai fenyegetést jelentett a Csendes-óceán nyugati medencéjében, ahol a Fülöp-szigeteken és Hawaiiin komoly amerikai érdekek voltak jelen. Roosevelttnek tehát ebben a kényes

kettősségben kellett megtalálnia az arany középutat: a nyugati parti japánellenességet is csitítani kellett valahogy, de közben a japán ambíciókat is kordában akarta tartani a csendes-óceáni térségben. Úgy érezte, az otthoni – kaliforniai – retorika olyan szellemet eresztet ki a palackból, amit az USA csak megfelelően felkészült haditengerészettel vállalhat, amit viszont sok amerikai nem értett meg. Roosevelt utolsó négy hivatali évében a japán probléma kezelésére sok energiát fordított, mert külpolitikájának fontos elemét alkotta, hogy a Csendes-óceán térségében miként tudja képviselni az amerikai érdekeket – sokszor a gyorsan erősödő Japán ellenében. Különösen a San Francisco-i iskolai szegregáció nyomán kialakult kényelmetlen helyzetben Rooseveltt több fronton is megpróbálta elérni a szerinte helyes megoldást: elnökként próbálta befolyásolni a Kongresszust, hogy fejlesztések történjenek a haditengerészetnél; nyomást próbált helyezni a kaliforniai politikai vezetésre, hogy vonják vissza a japánokat sértő szigorításokat; szofisztikált sajtókampányt indított ezen tervei megvalósítására; ő maga pedig nyilvános beszédével próbálta a közhangulatot a maga javára billenteni. A taktika végül is sikeres volt: visszavonták az iskolai szegregációra vonatkozó rendelkezéseket Kaliforniában, miután törvényi szabályozás kertében megtiltották, hogy japán munkavállalók lépjenek a kontinentális Egyesült Államok területére. Ez az epizód arra is jól rávilágít, hogy az Egyesült Államok szövetségi rendszerében mennyire nehéz a központi – elnöki – akaratot érvényesíteni. Ez a gyakorlat olyan centralizált országokban, mint például Magyarország, furcsának tűnhet. A következő lépés a tizenhat csatahajóból álló „Nagy Fehér Flotta” globális körútja volt, ami egyértelmű üzenetet vitt Japánba: az Egyesült Államok felkészült egy esetleges háborúra is. 1908 novemberében pedig a két kormány kölcsönösen elismerte egymás területeit és érdekszféráit a Csendes-óceánon. Ezeket szokás együttesen „Úriemberek megállapodásnak” (Gentlemen’s Agreement) nevezni, és noha ez feltétlen megint sikerként számolandó Rooseveltt oldalán, a haditengerészet modernizációját és legújabb hadihajótípus építésének ambiciózus terveit csak felemásan sikerült keresztülvinnie a több szektorban is kézzel fogható komoly ellenállás miatt.

A könyv talán legérdekesebb fejezete az utolsó, amely már Rooseveltnél elnöksége után játszódik, és azon törekvéseit mutatja be, amelyet a korábbi elnök hazája első világháborúba való belépésére tett. Külön érdekessége a dolgoknak, hogy az akkori elnök demokrata Woodrow Wilsont szinte már ellenségnek tekintette Rooseveltnél, aki szerinte teljesen alkalmatlan volt az ország vezetésére, különösen a külpolitikai dimenzióban. De különösen neheztelt arra a tényre, hogy Wilson hozzá hasonló technikákkal és praktikákkal szintén hathatósan tudta befolyásolni a közvéleményt. Így az 1914 szeptemberében meghirdetett semlegességi politika népszerű volt – Roosevelt hiába tett meg mindent annak érdekében, hogy meggyőzze honfitársait arról, hogy az USA-nak fel kell katonailag készülnie minden eshetőségre. Emellett Rooseveltnél hangsúlyozta, hogy mindenkinek eltökélt amerikainak kell lennie, függetlenül attól, melyik országból származott. Ez természetesen elsősorban a német-amerikaiakra vonatkozott. Ezen erőfeszítései újságcikkekben, nyilvános beszédekben és magánlevelezésekben kaptak teret. Roosevelt szintén elsőnek állt ki egy leendő nemzetközi szervezet mellett, aminek majd örkölnie kell az eljövő béke felett, de végig kitartott az ehhez szükséges és jelenlévő katonai felkészültség fontossága mellett. A demokrata párt persze 1916 végéig háborús uszítónak állította be Rooseveltnél, de megpróbálta tőle elcsenni azokat az üzeneteket, amik az 1916-os elnökválasztáskor hasznosnak bizonyultak. Az Egyesült Államok végül 1917 áprilisában lépett be az első világháborúba. Noha Rooseveltnél komolyan foglalkoztatta, hogy 1920-ban talán újra versenybe szálljon az elnöki posztért, 1919. januári halála ezt megakadályozta.

Thompson konklúziójában arra hívja fel a figyelmet, hogy ha mérleget vonunk, Rooseveltnél külpolitikai ambíciói inkább sikert hoztak, mintsem kudarcot. Másrészt, a közvéleményhez fűződő viszonya és külpolitikai orientációja olyan folyamatokat indított el, amik a mai napig jellemzik az Egyesült Államokat: erőn alapuló, a szuverenitást a végsőkig szem előtt tartó, ugyanakkor másokkal közösen egy nemzetközi szervezetben való részvétel mint a sikeres amerikai külpolitika alapja. Rooseveltnél elnöki éve alatt egyre nagyobb hangsúlyt fektetett arra, hogy „az embereket megismertesse

a progresszív politikai reformok mibenlétéről, illetve azon hitéről, hogy a választók tartják kezükben azt az erőt, ami a politikai rendszer megújításához volt szükséges”. (148. o.) Roosevelttel rendelkező azokkal a képességekkel, amik egy sikeres politikai vezetőnél elengedhetetlenek: vízió és pragmatizmus keveréke, amely nagyrészt találkozott a közhangulattal – amit neki is sikerült formálnia. Mindezt egy olyan plurális demokráciában sikerült elérnie, ahol az elnöknek számos tényezőt figyelembe kell venni és meg vagy le kell győznie ahhoz, hogy az ő akarata érvényesüljön. Elsődleges célját, hogy az USA vezető világhatalommá váljon, Roosevelttel elérte. Másfelől páratlan az, amit Roosevelttel ex-elnökként tett: aktív és helyenként szinte meghatározó szereplő tudott lenni elnöki éveit után is. Összeségében Thompson benne látja a sikeres amerikai külpolitika elnöki gyakorlatának egyik legkiemelkedőbb példáját.

John M. Thompson: *Great Power Rising: Theodore Roosevelt and the Politics of U.S. Foreign Policy* (Felemelkedő nagyhatalom: Theodore Roosevelt és az amerikai külpolitika) Oxford: Oxford University Press, 2019. x + 270 o.

Peterecz Zoltán

A kivételes hatalom joga Svájcban 1914 és 1919 között

Oliver Schneider 2017 őszén a Zürichi Egyetemen védte meg a svájci kivételes hatalomról szóló doktori disszertációját. Kutatási eredményeinek kiadására 2019-ben a zürichi Chronos Kiadó gondozásában került sor. A Svájc első világháborús történetét vizsgáló tudományos projekt ötödik része a Nagy Háború éveiben érvényben lévő szükségrendeleti kormányzás történetét dolgozta fel. A témában folytatott tudományos kutatásokat Svájc XX. századi történetének két meghatározó monográfiusa, *Jakob Tanner* és *Aram Mattioli* irányította.

A politikai és katonai semlegességet kinyilvánító alpesi országban a parlamentek kivételes hatalommal ruházták fel a svájci kormányt, a Szövetségi Tanácsot rögtön a háború kirobbanását követően, 1914. augusztus 3-án. Ennek keretében 1914 nyarától 1919 tavaszáig közel 1600 szükségrendelet kiadására került sor. Nem csupán a rendeletek magas száma lehet egyedülálló, hanem azok szakterületi megoszlása is. A legtöbb szükségrendelet (30%) az élelmiszerellátás területén született. A rendeletek 19 százaléka az ipari termelést, közel 9 százaléka pedig az energiaszektor szabályozta. 90 rendelet jutott a hadsereg szervezetének kialakítására, 86 pedig a külkereskedelem állami szervezésére, irányítására. A munkafeltételek és bérezés alakítására 58 rendelet, a szükségből élők életkörülményeinek javítására 56 rendelet irányult. Schneider doktori disszertációjának egyik fontos történeti hozadékeként tekinthető a szükségkormányzás politikai, gazdasági kompetenciáinak kvantitatív történeti feldolgozása.

A szerző disszertációjának felépítése kronológia rendezőelv mentén valósult meg. A bevezető részből megtudható, noha az első világháború cezúráját jelentett Svájc történetében, mégis léteztek olyan történeti előzmények, melyekhez a svájci kormányzat vissza tudott

nyúlni kényszerdöntéseinek meghozatalakor. A második fejezet az 1914 júliusa és 1916 márciusa közötti időszakot öleli fel, amikor a politika militarizálódásának folyamatával ismerkedhetünk meg. Ennek az időszaknak a fő politikai célja volt a semlegesség biztosítása. A Nagy Háború első két évében a szükségrendeletek elsősorban a semlegesség biztosítására irányultak, így az ország védelemének szolgálatában álló hadseregszervezés kapott prioritást.

A harmadik fejezet vizsgálatai az 1916. április és 1917. június közötti szükségkormányzás rendeleteire fókuszáltak, érzékeltetve azokat az ellentmondásokat, melyek egyrészt a szükségrendeleti kormányzás kiterjesztésének lehetőségei és a kantonok, valamint a különféle társadalmi rétegek által kifejtett ellenállás között feszültek. A háború közepén a gazdaság konfliktusainak kezelése vált elodázhatatlanná, majd a háborús gazdálkodásból fakadó szükséghelyzetek enyhítése jelentette a legnagyobb kihívást a döntéshozók számára. Az élelmiszerellátás problematikájának politikai kezelése vált prioritássá 1917 júliusa és 1918 októbere között, a negyedik fejezetben tehát az árdrágulás elleni harc és a gazdasági hitelpolitika történeti elemzése állt a figyelem központjában. Végül az utolsó, ötödik fejezetben egyrészt a fény derült arra, miképpen használható fel a szükségrendeleti kormányzás a kormány által disszidensnek tartott csoportok ellen az 1918. novemberi svájci országos sztrájk idején, másfelől arra, miért tartott több mint fél évig a szükségrendeleti kormányzás feladása a fegyverszünetek megkötésének hónapjaiban.

A történeti elemzéseket hasznos grafikák egészítik ki. Számos ábra nyújt kiváló segédletet az európai történeti összehasonlító tudományban érdekelt történészek számára. Ezért érdemes néhányat kiemelten megemlíteni. Ezek az információk közvetítik például, hogyan oszlottak meg az állami kiadások a szükségrendeleti kormányzások által érintett területek között. Vagy például, hogy hogyan alakultak a háborúzó országok állami kiadásai Európában a nemzeti össztermék arányában. Ezekből az adatokból jól rekonstruálható, hogy az európai háborúzó nagyhatalmak többsége a nemzeti össztermék több mint ötven százalékát a háborúra költötte, kivéve a később hadba lépő Amerikai Egyesült Államokat (19%), vagy Olaszországot

(36,6%). Még a semleges skandináv országokban is jórészt kétszámjegyű volt ez az arány, egyedül Svájcban tett ki csupán 5 százalékot.

Hiánypótlónak tekinthető ez az önálló történeti monográfia, hiszen a téma eddig a legalitást és legitimitást szem előtt tartó jogtudományi, valamint jogtörténeti érdeklődés fókuszában állt. Politikatudományi feldolgozása elsősorban résztanulmányok keretében zajlott. A svájci szükségrendeleti intézkedések aktóréinek, tartalmának és konfliktusainak történeti forrásokon alapuló értékelése alapvetően Schneider munkájával valósult meg. Négy forráscsoport feldolgozására került sor ebben a tudományos műben. Az első és legfontosabbak között foglalnak helyet a parlamenti határozatok, a kormány és a nemzeti bank üzleti beszámolóí, a szövetségi bíróság döntései, valamint az állami számvéviszéki források. A döntési mechanizmusok hátterébe nyújtanak betekintést a svájci kormány döntéseiről szóló titkos iratai és a parlamenti ülések jegyzőkönyvei. Schneider vizsgálatnak vetette alá az úgynevezett semlegességi jelentéseket, ma úgy fogalmaznánk, hogy az éves országértékelő beszámolókat. Negyedik forráscsoportként a szakfolyóiratok és napilapok elemzésére került sor. Noha érdekes kutatási kitekintést hozhatott volna más országok forrásainak bevonása, egy mélyebb összehasonlító történeti elemzés már szétfeszítette volna ennek a disszertációnak a kereteit.

Svájc történetének ezen korszaka új felismerésekhez vezet el egyrészt azért, mert hasonlóan a háborúzó felekhez egy semleges állam is rögtön szükségrendeleti modusba kapcsol, másrészt pedig azért, mert fegyverszünetek ide vagy oda, a szükségkormányzás feladása sem ment automatikusan, és hosszú időre nyomot hagyott a két világháború közötti svájci politikában. Az első világháborús szükségrendeleti kormányzás cezúrát jelentett a svájci belpolitikai életben. Alapvetően ezeknek a politikai megoldásoknak a kifejlesztése és tesztelése zajlott ekkor, tapasztalati háttérrel és fogódzókat nyújtva a XX. század első felének további krízishelyzeteiben. A szerző alapos történeti rekonstrukció keretében dolgozta fel az állami beavatkozások centralizálásának és a katonai hatóságoknak a politikai és gazdasági döntéshozatalban játszott bővülő befolyásának folyamatát. Ez a kutatás arra is rávilágít, hogy Svájcban egyedi módon valósult meg

a megnövekedett állami feladatok ellátásának érdekében a különféle gazdasági érdekképviseletek bevonása a politikai döntéshozatalba. A gazdaságra gyakorolt állami befolyás kiépítésének folyamatát minden részletre kiterjedően tárta fel a kutatás. Végül pedig érdemes újra hangsúlyozni, hogy a szükségrendeleti kormányzás történetének európai országok közötti összehasonlításából tudatosítható az a történeti felismerés, miszerint függetlenül a háborús involváltságtól, a szükségrendeleti kormányzás feladása egyformán elhúzódó és időigényes politikai folyamat volt Európában.

A Nagy Háború által körbezárt alpesi ország számára súlyos, elhúzódó következményeket hozott a háborús gazdasági kiszolgáltatottság, amit már *Florian Weber* kötetének ismertetésekor korábban megállapíthattunk.¹ Ennek a gazdasági problematikának a lényegét jól érzékelteti a szükségrendeleteknek 1917 évre bekövetkezett robbanásszerű megnövekedése. A rendeletek túlnyomó része ugyanis az utolsó két évben született. A közel 1600 rendeletből 439 jutott 1917. évre, 486 1918-ra, sőt a német fegyverszünet megkötése utáni időszakban további 232 irat kiadására került sor 1919 májusáig. A szükségrendeleti kormányzás története száraz történeti téma a történettudományokban. A svájci viszonyoknak Oliver Schneider által megvalósított ilyen irányú tudományos feldolgozása ezzel együtt megkerülhetetlen lesz az európai összehasonlító történettudományok művelői számára.

Oliver Schneider: *Die Schweiz im Ausnahmezustand: Expansion und Grenzen von Staatlichkeit im Vollmachtenregime des Ersten Weltkriegs 1914–1919*. (Szükségállapot Svájcban: Az állam lehetőségei és korlátai az első világháborús kivételes hatalmi jogban 1914–1919). Chronos Verlag, Zürich 2019. 443 o. ISBN 978-3-0340-1506-6

Gyarmati Enikő

1 Klió 28 (2019: 1) 45–49.

A diktátor veje

Olasz kiadói közhely, hogy a fasizmusról és Mussoliniról nincs annyi könyv, amennyit ne lehetne ki- és eladni. A fasiszta rezsim vezéralakjai közül pedig kevés olyan izgalmas, vitatott, drámai, el-
lentmondásos személyiség akadt, mint a Duce veje és áldozata, gróf Galeazzo Ciano (1903–1944). *Giordano Bruno Guerri, Ray Moseley* és mások után legutóbb *Eugenio Di Rienzo*, a római La Sapienza egyetem történészprofesszora publikált róla életrajzi monográfiát. A rendkívül terjedelmes és részletes munka középpontjában továbbra is – mondhatni, szükségszerűen – a cím- és főszereplő átállásának kérdése áll, annak megvilágítása és megítélése, hogyan lett Ciano a szélsőjobboldali rendszernek és urának kedvencéből és fő kedvezményezettjéből azok ellensége és eltiportja. Karrierista volt? Főbűnös? Áruló? Vértanú? Netán mindez együtt? A monográfus már az előszóban szembesíti Ciano „fekete” és „arany legendáját” (19. o.), ám a nagymonográfia végére világossá válik, hogy a két, tartalmilag szögesen ellentétes Ciano-kép egyáltalán nem zárja ki egymást, ha a tartalmi logika helyett a történelmi-életrajzi valóságot, az időbeliséget, s abban egy személyiségnek a körülmények lényegi változásával együtt bekövetkező átalakulását vesszük szemügyre.

Ciano „tündöklése és bukása” párját ritkító keveréke egy kalandregénynek és egy sorsdrámának: karriertörténete és bukástörténete újfent példázza, hogy a csúcsról lehet a legnagyobbat zuhanni, és hogy a legravaszabb és legszerencsésebb ügyeskedő sincs bebiztosítva a történelmi-politikai sorscsapások ellen. Di Rienzo Machiavelli *Fejedelmének* szavait használja: „simulazione” (színlelés) és „dis-simulazione” (álcázás), ám életrajza az olvasónak eszébe juttatja a Firenzei Titkár eszme-futtatását a „fortuna” hatalmáról is. Ciano a

népművelődési, majd külügyminiszterségig, a propagandavezérségig és főcenzorságig ívelő karrierjét döntő mértékben köszönhette családi kapcsolatainak a „familismo” jegyében (9. o.): apja, a „nagyon hűséges” (fedelissimo, 155. o.) Costanzo vezető állami rangjai (miniszterelnök, házelnök) alapozták meg (36–60. o.) és Mussolini leányával, Eddával kötött házassága teljesítette be (79–110. o.). „Figlio di papà” (apuka fia), aki érdekből benősült a zsarnok családjába? Irigyei, ellenségei így látták. És „a rendszer, a haza és a család árulójának”, a süllyedő hajóról menekülő opportunistának, miután többedmagával megbuktatta a vesztesre álló fővezér-despotát (19. o.). „Hűtlenségét” Ciano éppen nacionalizmusával magyarázta-igazolta önmaga, s az utókor előtt: támogatta Mussolinit, amíg Olaszország hatalmát növelte, torz módon értelmezett nagyságát fokozta, és szembefordult vele, amikor ő és országa azon végzetesen rossz választás elé került, hogy vagy elveszítik a háborút, s azzal a birodalmat, vagy úgy nyerik meg, hogy szövetségesük, a náci Németország szolgálói lesznek. Ciano felemelkedése és sütkérezése a hatalom fényes magaslatain jelleme és pályája legsötétebb fejezetei voltak: a spanyol polgárháborúban, a köztársaság leverésében, Franco (rém) uralomra juttatásában játszott szerepe („Ciano háborúja”) ennyiben és ekként egyszerre csúcspontja és mélypontja pályafutásának (220–223. o.). „Puccsistaként” való kivégzése viszont a Salói Köztársaság nácifasiszta bábállamában görög szomorújátékokat és shakespeare-i királydrámákat idéző családi sorstragédia (510–586. o.). Az övé és apósáé. Az utóbbi, a „főapós” (generissimo, 586. o.) politikusként, „államérdekből” és zsarnoki bosszúból – s még inkább hívei és német megmentői biztatására – végeztette ki szeretett lánya imádott férjét, legkedvesebb gyermekétől meggyűlöltten, megfenyegetve, megátkozottan és elhagyatva (88., 89., 576–582. o.), aki haláláig Edda Cianónak, és nem Edda Mussolininak nevezte magát.

Ciano fő posztumusz védelmezője azonban az lett, „akit” ő maga haláláig védelmezett, óvott ellenségeitől, élete árán is: világhírű *Naplója* (*Diario*), „igazi, ha nem egyedüli politikai remekműve” (11. o.), melyet a német megszállók veszedelmes dokumentumként kerestek-kutattak, de amelynek valóságtartalmát, igazságértékét Di Rienzo erő-

sen vitatja (11–20. o.). Jórészt e – szerinte – „hűtlen naplónak” (9. o.) köszönhetően lényegült át Ciano „Olaszország leggyűlöltebb emberéből”, „Edda kitarítottjából”, „Olaszország helyettes gazdájából”, „az egész nép által utált” törtető sikeremberből, akit fasiszták és antifasiszták, nácik és az ellenük szövetkezettek egyaránt megvetettek (95., 109., 382–401. o.), először „a fasizmus Talleyrand-jává”, az „anti-Ducéva” (452–453. o.), aztán diktátorbukató összeesküvővé, már-már antifasiszta és Hitler-ellenes hős ellenállóvá és mártírrá, végül – mindmáig – a feketeinges „ventennio” talán legérdekesebb, legkiismerhetlenebb, legtöbbféleképpen megítélt és megörökített, legnyugtalanítóbb egyéniségévé. Az irodalom ezúttal is túlélte a politikát.

Eugenio Di Rienzo: *Ciano*. Salerno Editrice, Roma, 2018, 616 o.

Madarász Imre

OROSZ TÖRTÉNELEM AZ ÚJ ÉS LEGÚJABB KORBAN

Az orosz vezérkar Nagy-Britannia elleni háborús tervei az angol–orosz kapcsolatok (1885–1914) tükrében

A „hosszú” XIX. században az angol–orosz kapcsolatokat leginkább az együttműködés és a rivalizálás jellemezte. Előbbire lehet példa az a szoros kooperáció, amit a görög szabadságharc (1821–1832) vonatkozásában megkötött pétervári protokoll (1826) magában foglalt. Az angol–orosz együttműködések egy-egy problémagóc során a másik fél esetleges túlzott megerősödésétől való félelem indukálta. Ellenben a krími háború (1853–1856) második évében már Oroszországgal szemben avatkozott be London. A konfliktust lezáró párizsi béke (1856) és a Nagy Háború kirobbanása (1914) közötti időszakban – ahogy a szerző a tanulmány elején rögzítette – az angol–orosz viszály három geopolitikai szintéren jelentkezett: a Fekete-tengeri szorosoknál, Közép-Ázsiában és a Távol-Keleten. Mindazonáltal a közép-ázsiai angol–orosz vetélkedés kezdetének a történettudomány az 1813-as orosz–perzsa megállapodást, végpontjának pedig az 1907-es angol–orosz megegyezést tekinti, azonban a tanulmány rámutatott, hogy az utóbbi szerződés ellenére Pétervár továbbra is terveket készített egy esetleges közép-ázsiai angol–orosz összecsapás esetére.

Oleg Jevgenyevics Alpejev a történettudomány kandidátusa, az Orosz Föderáció Fegyveres Erők Vezérkarának Katonai Akadémiája keretein belül működődő Hadtörténeti Tudományos Kutatóintézet vezető kutatója. Kandidátusi disszertációjában – amelyet 2015-ben védett meg – a vezérkar háborús elképzeléseit értelmezte 1906 és 1914 között. Tudományos publikációiban a cári Oroszország háborús terveinek problémáit tárja fel a XIX. század utolsó negyedétől a XX. század elejéig, elsődlegesen európai, közép-ázsiai és távol-keleti kontextusban.

A tanulmány rendkívül forrásközpontú, főként primer forrásokra hivatkozott. A szerző az Orosz Állami Hadtörténeti Levéltár (*Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА*) dokumentumait dolgozta fel, amelyek között vezérkari jelentéseket, feljegyzéseket, hírszerzők beszámolóit, mozgósítási terveket, infrastrukturális fejlesztések kezdeményezését és a Turkesztáni Katonai Körzet (*Туркестанский военный округ*) iratait találhatjuk. A történeti kútfők többségében orosz nyelvűek, egy lábjegyzet utalt a *National Archives* dokumentumára. Alpejev nagyon kevés szakirodalmat használt fel, ami mutatja a tanulmány tudományos eredményeinek újszerűségét. A történeti szakmunkák főként orosz nyelvűek, mindösszesen három angol nyelvű kötetre hivatkozott.

A tanulmányt tartalmi aspektusai alapján hat szerkezeti egységre tagolhatjuk, azonban a szerző nem osztotta alfejezetekre munkáját. Az első bekezdésben Alpejev ismertette vizsgálódásainak célját, valamint egy *általános problémafelvetést* fogalmazott meg. Az első sorokban megjelent az a hipotézis, amely szerint egy angol–orosz háború lehetséges színterének Afganisztánt és Észak-Indiát vélték. A tanulmány nívója – amit a szerző is kiemelt –, hogy a vizsgált periódusban az angol–orosz kapcsolatok diplomáciai kontextusa jól ismert, azonban a problémahalmaz katonai aspektusait kevésbé vizsgálták.

A XIX. század második felében az orosz katonai és politikai vezetés mindent megtett annak érdekében, hogy „nyomás” alatt tartsa Londont Közép-Ázsiában. Pétervár 1856 után a Brit-India elleni offenzívák konstruálásába kezdett. A szerző példának *Mihail Dmitrijevics Szkobelev* vezérőrnagy nevét említette, aki feljegyzésekben ismertette tervét Brit-India elfoglalására. Az 1877–1878-as *keleti válság* vonatkozásában Alpejev csak Nagy-Britannia makacsságát rögzítette, amire az orosz reakció sem maradhatott el. A Turkesztáni Katonai Körzet csapatainak összevonása 1878 nyarán megindult a buharai határon fekvő Dzsamba, azonban a provokáció nem vonta el London figyelmét a balkáni eseményekről. Pétervár geopolitikai érdekeinek biztosítására 1881-ben elfoglalta az akhal teke-i és mervi oázisokat.

A Nagy-Britannia elleni közép-ázsiai háború kezdetleges koncepciói után a szerző az 1885-ös év eseményeit vette górcső alá. A pétervári kabinet az 1885. március 18-i Kuhska csata¹ után hozott kormányzati lépéseket a Londonnal szembeni offenzíva tervezéséről a vizsgált térségben. Alpejev kiemelte, hogy az angol–oros diplomáciai kapcsolatokat elmélyítette a konfrontáció, azonban annak diplomáciai kezelését meg sem említette. Úgy gondolom, hogy a diplomáciatörténeti fonal ismertetésének hiánya azért is problémás, mert az 1885. április 1-jén keltezett, „*A csapatok mozgósításáról egy Angliával való szakítás esetére*” (155. o.) című dokumentum azt sejteti, hogy valamiféle angol–oros előzetes egyezség született. Az idézett dokumentum rögzítette a transzkaspi régió és a Turkesztáni Katonai körzet megerősítését a Nagy-Britannia elleni háború esetére, amit III. Sándor orosz cár (1881–1894) jóváhagyott. A szerző megemlítette, hogy 1885 augusztusában a brit fővárosban angol–oros megállapodás született, azonban annak tartalmáról és diplomáciai háttéréről nem írt.

A Nagy-Britannia elleni támadó hadjárat stratégiájának elkészítésével *Alekszej Nyikolajevics Kuropatkin* vezérőrnagyot bízták meg, akit a gyarmati hadviselés szakértőjeként tartottak számon. Kuropatkin pontosan tudta, hogy Anglia legyőzéséhez nagy erőfeszítések szükségesek, de véleménye szerint Indiában, a londoni kabinet számára oly fontos területen kell kivívni a győzelmet. Mindazonáltal a panjdeh-i incidens nem eszkalálódott fegyveres konfliktussá, a szerző szerint London és Pétervár óvatos magatartása miatt. Alpejev úgy gondolta, hogy a krízis eredményeképpen „*az Orosz Birodalom vezérkara megkezdte az Afganisztán és Nagy-Britannia elleni közép-ázsiai háború szisztematikus előkészítését és a megfelelő tervek kidolgozását*” (155–156. o.). Kuropatkin elsőként támadást kívánt indítani Herat, majd Kandahar irányba, ezt követően Mazari-Sarif és Kabul felé, valamint a Hindukus hágóinak lezárását tervezte. Végül Afganisztán még el nem foglalt területeit és Brit-Indiát kívánta bekebelezni. Fontos kiemelnünk, hogy utóbbi terület inváziójának pontos stratégiai tervét a szerző nem ismertette, ennek oka – amire a

¹ Az angolszász történetírásban panjdeh-i incidensként hivatkoznak az eseményre.

szerző is utalt az összefoglalásban –, hogy a pétervári kabinet ki sem dolgozta.

Közép-Ázsiában Kuropatkin terveinek megfelelően zajlott a hadsereg felkészítése egy esetleges Anglia elleni háborúra. A szerző nagy alaposággal mutatta be azokat a rendelkezéseket, amelyek az előkészületeket segítették. Az intézkedések közé vasútépítéseket, erődépítéseket és a katonai kontingens létszámnövelését sorolhatjuk. Alpejev kiemelte, hogy az orosz katonai előkészületek egyik neuralgikus pontja a *hírszerzés* volt. Az Afganisztán és Brit-India elleni offenzívák csak találgatásokra épültek, nagyon kevés információjuk volt Afganisztán földrajzi adottságairól, útvonalairól, a hadsereg területi megoszlásáról és létszámáról. Az információhiányt a szerző azzal indokolta, hogy „*a második angol–afgán háború (1878–1880) után az Orosz Birodalom orosz ajkú keresztény alattvalóitól megtagadták a bejutást Afganisztánba, és a hírszerzés illegálisan folyt*” (156. o.). Mindazonáltal Lavr Georgijevics Kornjilovnak sikerült a gyejdadi erődöt 1899-ben feltérképezni. Ezzel szemben Brit-Indiát sokkal jobban ismerte az orosz katonai vezetés, több vezérkari tiszt is járt ott.

A brit-indiai sereg vonatkozásában orosz adatokra hivatkozott a szerző, azonban a szövegből nem derült ki, hogy ezt becsülték – ahogy az afgán reguláris erők esetében –, vagy a hírszerzés valós eredményei voltak. Alpejev *David Omissi*² kutatásai alapján biztosnak gondolta, hogy a jegyzékbe vett indiai-brit sereg létszáma jóval alacsonyabb volt, mint azt Oroszországban feltételezték.

Az esetleges közép-ázsiai háborúra való felkészülés folyamatosan zajlott, Herat irányába a transzkaszpai térség parancsnoka, míg Mazari-Sarif irányába a turkesztáni katonai körzet parancsnoka irányította az előkészületeket. Az új hadügyminiszter, Alekszej Nyikolajevics Kuropatkin az 1898-as fashodai incidens nyomán, a Herat irányába történő támadás elsődlegessége mellett döntött. A fashodai kérdés Oroszországra vonatkozó nemzetközi aspektusait, valamint azt, hogy geopolitikai szempontból miért Herat lett az elsődleges támadási direktíva, nem részletezte a szerző. Az 1898-as angol–francia in-

² Omissi, David: *The Sepoy and the Raj. The Indian Army, 1860–1940*. Houndmills (Basingstoke, Hampshire). London, 1998.

cidens vonatkozásában II. Miklós orosz cár (1894–1917) jóváhagyta a háború megindítását, majd több katonai körzetben mozgósítást rendeltek el. A vezérkar elképzelése szerint előbb Afganisztánt, majd onnan Brit-Indiát kellett volna lerohanni.

A szerző részletesen bemutatta, hogy 1898 és 1903 között milyen stratégiai és katonai intézkedések születtek a Nagy-Britannia elleni háborúra készülve. A Turkesztáni Katonai Körzet parancsnoksága két haditervet készített. Herat támadása esetén Kuska, míg Mazari-Sarif támadása esetén Tyermez közelében tervezték a hadsereg összpontosítását. Az orosz előkészületek 1903-ban zajlottak a legintenzívebben. Ennek oka az angol–orosz viszony romlása, de a háttérszálakat a történész nem elemezte, ugyanakkor kiemelte, hogy az orosz–japán ellentét a mandzsúriai és a koreai érdekszférák vonatkozásában felerősítette a készülődéseket. Az Anglia elleni közép-ázsiai háborúról 1903. december 18–20-án tartottak megbeszélést Pétervárott. Alpejev a résztvevők mellett ismertette a konzultáció eredményeit is. A Herat elleni offenzíva került fókuszba, ennek megfelelően készítették el a hadjárat ütemtervét is. Brit-India elfoglalására vonatkozó stratégia kidolgozását a Turkesztáni Katonai Körzet kapta osztályrészül. A háború végső tervét 1904. február 6-án írta alá Kuropatkin. A hadjárat során Afganisztánt két lépcsőben, két offenzíva során foglalták volna el. Ha ez sikerrel zárul, akkor Brit-Indiát egyetlen támadással kívánták elfoglalni. A szerző a lehetséges manővereket egy gazdagon illusztrált térképen ismertette, azonban annak hivatkozása, vagy saját szerkesztésre történő utalás nem jelent meg (159. o.).

Az orosz–japán háború (1904–1905) új fejezetet nyitott a London elleni háborús tervek konstruálásában. Az orosz vezérkar ráeszmélt a mozgósítás és a csapatszervezés problémáira, valamint a haditechnika és a kiképzés korszerűtlenségére. Alpejev kiemelt figyelmet szentelt azoknak az iratoknak az ismertetésére, amelyek rámutattak, hogy mennyi katonával kell növelni a térségben állomásozó kontingenseket. Világossá vált, hogy a felépített erődök nem alkalmasak a seregek összpontosítására, például *„a kuski erődöket nem úgy tervezték, hogy ellenálljanak a modern tüzérségnek”* (160. o.). 1908-ban a jelentések szerint *„az erődöt csak a lovasság rajtaiütésétől és*

elfoglalásától biztosították” (160. o.). A fejlesztések céljából az erőd erősítését, a helyőrség létszámának növelését és a tüzérség 42 mm-es ágyúkkal való ellátását szorgalmazták.

A szerző jelentős lépésnek tartotta a Vezérkari Főigazgatóság létrejöttét 1905-ben. A változást az jelentette, hogy a testület kiemelt figyelmet szentelt a katonai hírszerzésnek és az információk elemzésének. *Alekszandr Petrovics Vernander* tábornok szerint Afganisztán olyan ország, „*ahol még a határtól 20 versztányira³ sem tudod, hogy mi történik*” (160. o.). Alpejev már egy korábbi gondolatmenetében is rögzítette, de a századforduló utáni időszakra is igaz – mindazonáltal 1905 után jelentősen megnőtt az információáramlás mennyisége –, hogy Brit-Indiáról jóval több információval rendelkezett az orosz katonai vezetés, mint Afganisztánról. Már 1904-től arról informálták Pétervárt, hogy Brit-Indiában Viscount G. Kitchener tábornok katonai reformokat hajtott végre. A szerző bemutatta a reform lényegi elemeit, de Oroszországban úgy gondolták – a hírszerző alapján –, hogy a reformok a cár ellen irányulnak. Mindazonáltal a hírszerzés olyan információkkal rendelkezett, amelyek alapján Pétervárott átértékeltek az esetleges háború helyszínét, a turkesztáni sereg fő erőinek összpontosítási helyszínét Tyermez lett.

Alpejev azonban elemzés alá vetette az új stratégiát. A britek a Hindukusznál és a Kandahar–Kabul vonalon vették fel védelmi állásaikat, így érvelése szerint földrajzi szempontból helytelenek bizonyult Tyermez központi szerepe. Az ellenség mozgósítási képességét és létszámát is túlbecsülte az orosz katonai vezetés. A szerző ellenpólusként ismertette a britek álláspontját, akik nem kívántak agresszorként fellépni Oroszországgal szemben, valamint az európai partra szállást is elutasították. Úgy gondolom, hogy az utóbbi a balkáni fellépésre vonatkozhatott. Mindenesetre a szerző elfogultságát mutatja, hogy olvasata szerint „*a brit hadvezetés pesszimizmusa volt az egyik oka annak, hogy a londoni kabinet az 1907-es orosz–angol megállapodást megkötötte*” (161. o.).

Az orosz katonai hírszerzés a brit-indiai seregek pontos elhelyezkedését ismerte, így Fjodor Fjodorovics Palicin altábornagy reví-

3 1 verszta = 1066,78 méter

deálta a támadó hadjáratok stratégiáját és a herati helyett a kabuli támadási irányt favorizálta. A turkesztáni seregek megerősítésére növelték a katonaság állandó létszámát, valamint fejlesztették az infrastruktúráját. Meglátásom szerint az 1908-as év rendkívül fontos fordulatot eredményezett. Palicin utasítására a Turkesztáni Katonai Körzet parancsnoka – elsőként a vizsgált korszakban – defenzív jellegű stratégiai tervezetet készített, az „*Indiába menetel*” (162. o.) már nem merült fel. A gyakorlatban ez a koncepció sem működött. 1909 februárjában a Turkesztáni Katonai Körzetben a védekező jellegű elképzelés is több jelentős problémát indukált megvalósításakor. Alpejev kiemelte, hogy a hat hadtestből álló orosz erőket Tyermezben a gyér infrastruktúra miatt képtelenség összpontosítani, ugyanis az utánpótlás biztosítása nehézkes. A körzet vezérkari főnöke is a vasúthálózat fejletlenségét jelölte meg fő problémaforrásként, végül a hadtestek számát csökkentették, vagy átcsoportosították.

Az orosz vezérkar ennek ellenére nem mondott le az offenzív felépésről. 1910. május 23-án a „*Birodalmi utasítások a Turkesztáni Katonai Körzet csapatainak parancsnokához az angol–afgánokkal való háború esetére*” (162. o.) című tervezet Kabul elfoglalását, és Afganisztán teljes területének meghódítását magába foglalta. A szerző nyomatékosította, hogy „*a Turkesztáni Katonai Kerületi parancsnokság hadműveleti tervezése 1910 után az orosz–japán háború után elfeledett támadó tendenciákat kezdte újjáéleszteni*” (163. o.). Tézisét azzal indokolta, hogy újra kiemelt szerepet kapott a herati és a kandahari támadási irányvonal előkészítése. Az utolsó, 1910-ben elkészült tervezet vonatkozásában annyit említett Alpejev, hogy az az orosz–japán háború előtti és utáni elképzelések szintézise volt, valamint az elsődleges célpont Kabul, míg a másodlagos Herat lett. A turkesztáni hadsereg 1910 és 1914 közötti bevetési tervének értelmezését egy térképpel segítette a szerző (163. o.).

Összességében elmondható, hogy a vizsgált periódusban az orosz vezérkar folyamatosan készült a közép-ázsiai, Nagy-Britannia elleni háborúra. A hadjáratok fő célkitűzése mindig Afganisztán elfoglalása volt, majd csak ezt követően kívánták Brit-India invázióját. Alpejev ezzel indokolta, hogy a Brit-India elleni hadjáratot ki sem dolgoz-

ták részleteiben. Az orosz vezérkar úgy gondolta, hogy nem London közép-ázsiai uralmának felszámolása vagy India meghódítása a céljuk, hanem „*aktív védekezéssel*” (164. o.) a térségben állomásozó brit-indiai csapatok legyőzése. A szerző kiemelte, hogy a térségben az orosz katonai tervek legradikálisabb elemei a nemzetközi válságok idején – 1885-ben, 1898-ban és 1903-ban – kerültek fókuszba, de az összecsapás tervezésén még az 1907-es angol–orosz szövetség sem módosított. Alpejev nem emelte ki, de meglátásom szerint 1885 és 1904 között azért sem „*bukott meg*” egyetlen terv sem, mert Oroszország az 1877–1878-as orosz–török háború óta nem vívott jelentősebb háborút, s a vezérkar az ország infrastrukturális és haditechnikai fejlettségénél jóval merészebb álmokat dédelgetett, azonban az orosz–japán háború és a különböző hadgyakorlatok mindezekre rácsáfoltak.

АЛПЕЕВ, Олег Евгеньевич: *Планирование русским Генеральным штабом войны с Великобританией в контексте англо-русских отношений (1885–1914 гг.)*. [Az orosz vezérkar Nagy-Britannia elleni háborús tervei az angol–orosz kapcsolatok (1885–1914) tükrében]. In.: *Исторические Исследования*; № 15 (2020). МГУ имени М. В. Ломоносова. 153–166. o.

Andrékó Tamás Dániel

Orosz menekültek Crna Gorában

Oroszország és Crna Gora (Montenegro) kapcsolatai igen régiiek, hiszen a két ország 1721-ben létesített egymással diplomáciai viszonyt.¹ Az oroszok a jelenben is komoly érdeklődést tanúsítanak a fekete hegyek országa iránt: a nyugodt balkáni mindennapok, a tenger és a napsütés nemcsak az orosz turistákat vonzza ide, de sokan vásárolnak itt ingatlant. Bár ez a folyamat már régebben megkezdődött, csupán 2019-ben 39 millió euróért vettek ingatlant az oroszok, megelőzve ezzel a szerbek és a törökök vásárlásainak értékét². Az alább ismertetendő tanulmány a bolsevikok hatalomra jutása után Crna Gorába menekült oroszok életébe ad bepillantást. A cím ellenére a szerző inkább Jugoszlávia – eltekintek a délszláv állam időben különböző megnevezéseitől és ezt a formát használom – egészére vonatkozó információkat közöl és csupán kevésbé olyanokat, amelyek csak Crna Gorára vonatkoznak. Az alább közölt számok és tények ugyan érthetővé teszik ezt, csak éppen a cikk eredeti címe nem pontos.

Az 1917-es orosz forradalom után legalább egymillió, egyesek szerint hárommillió orosz emigrált. Az emigránsok közül sokan Jugoszlávia, azon belül a mai Crna Gora területére menekültek. Az orosz történetírók szerint 1919 májusától 1920 végéig négy menekülthullám érkezett a délszláv országba, bár van olyan történész, aki szerint az első hullámot csak 1920 elejétől számolhatjuk. A menekültek egy része nem közvetlenül Oroszországból, hanem a Földközi-tenger mellékén lévő menekülttáborokból érkezett. Sokan csak

1 Jovan R. Bojović (szerk.): Crnogorsko-ruski odnosi: 1711–1918. Istorijski institut Crne Gore, 1992.

2 Jasna Vukićević: Rusi u Crnoj Gori: 'Prvo smo bili turisti, a onda smo kupili stan' 7. juli/srpanj, 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/rusi-crna-gora-kupovina-nekretninaturizam/30712133.html>

átmenetileg maradtak Jugoszláviában, ezért a becslt adatok az 1919 és 1923 közötti időszakra 34 ezertől 74 ezerig terjednek. Ennél megbízhatóbbnak tekinthetjük az 1921-es népszámlálás adatait, amely szerint akkor 20 568 orosz menekült tartózkodott az országban. 1922 végén, amikor már Vrangel katonáinak egy része is megérkezett, ez a szám 40 ezerre tehető. A cikk szerzője szerint az elvándorlások miatt 1945-ben számuk körülbelül 20 ezer lehetett. A szerző egy tanulmányra hivatkozva azt állítja, hogy mintegy 20 ezren a megtorlásoktól féltre menekülhettek el. Mivel nem fejt ki, hogy mire utal, csak sejtethetjük, hogy a bolsevikok elől menekülő oroszok a jugoszláv kommunistáktól való félelmükben távozhattak.

A jugoszláv közigazgatási területek változásai miatt még nehezebb megállapítani, hogy mennyien lehettek a mai Crna Gora területén. Az 1921-es népszámlálás idején ugyanis a mai Crna Gora területének egy része (Boka Kotorska és Budva) Dalmáciához tartozott. Ekkor „Crna Gora” 199 277 lakosából 54 orosz anyanyelvű volt. Egész Dalmácia 620 432 lakosából 712 volt orosz és feltételezhető, hogy csak részük élt Boka Kotorska és Budva területén. A Boka Kotorskába érkező oroszok közül nem csupán a rokkantak helyzete volt nehéz, de szinte mindenkié, hiszen terjedt közöttük a tífusz. A jugoszláv hatóságok három kórházat, kilenc ambuláns ellátót, három karantén területet, öt konyhát és két fürdőt nyitottak számukra.

Crna Gora területén Herceg Novin kívül máshol nem voltak orosz kolóniák, de még legalább öt településen éltek és dolgoztak orosz menekültek. Ők a saját problémáik ellenére is „hatalmas lépéseket tettek a lakosság kulturális, oktatási és egészségügyi szintjének emelése érdekében”. Az orosz menekültek 13 százaléka ugyanis felsőfokú, 60 százaléka középfokú képzettséggel rendelkezett, aminek jelentős hatása volt az olyan elmaradott területeken, mint az akkori Crna Gora. Annál is inkább, mert sok volt közöttük a pedagógus, orvos, képzőművész, író, pap. Természetesen sok volt a katona is, őket határvédelemre, valamint útépitésre kötelezték.

Az orosz kolóniák saját igazgatással rendelkeztek, s ezen belül saját szerveződések hozták létre. Ezek közül is kiemelkedett az 1929-ben létrehozott orosz olvasóklub. A klubnak kis színpaddal rendelke-

ző saját terme, konyhája, pianínója volt, s „Almanah” címen fontos szerepet betöltő periodikát jelentetett meg. Az Almanahban a klub hírei mellett helyet kaptak költemények, prózai írások, anekdoták, a technikai újdonságokról szóló hírek, valamint a jugoszláv sajtóban megjelenő újságok bizonyos anyagai. A fotók és festmények mellett megtalálhatóak a krimik képregény formába öltöztetett változatai is. Az 1932 és 1934 között évente megjelenő Almanahot Újvidéken nyomtatták. 1930 és 1940 között a bélyeggyűjtők is saját lapot jelentettek meg (összesen 41 számot) a Bánátban lévő Fehértemplomban (Bela Crkva).

Az orosz pedagógusok kétféle munkát is végeztek. Egyfelől Herceg Noviban 1920-ban gimnáziumot hoztak létre, ahol csak orosz diákokat tanítottak, kizárólag orosz pedagógusok. Másfelől viszont 1919-től 1941-ig tanítottak a helyi alreálgimnáziumban, illetve 1925 és 1941 között a tanítóképzőben. Ez utóbbiban a háború befejezésétől 1948-ig a 11 tanár között két orosz is volt. A podgoricai gimnáziumban 1941-ig 15 orosz pedagógus tanított, de más Crna Gora-i települések iskoláiban is tanítottak orosz tanárok.

A szerző kiemeli az orosz zenészek és képzőművészek szerepét is. Az utóbbiak közül az Arsenij Petrović Sansonski–Galina Bojadzija házaspár nem csupán több jugoszláviai városban, de Prágában, Párizsban, Brüsszelben és Firenzében is kiállította műveit.

A Crna Gora-i Prčanjban lévő rokkantotthon, ahol kilencven rászoruló tudtak elhelyezni, igen gazdag könyvtárral rendelkezett: az állományban nem csupán Oroszországban, de külföldön nyomtatott könyvek is megtalálhatóak voltak, éppúgy, mint a délszláv újságok. Figyelemre méltó, hogy az otthon nem csupán az olasz megszállás idején folytathatta tevékenységét, de akkor is, amikor 1943-ban a területet az olaszoktól átvették a németek. Igaz, ez utóbbiak alatt a helyzet erősen romlott és néhány bennlakó az éhségtől vagy betegségtől meghalt.

Egy orosz színházi szakember, aki mind Belgrádban, mint számos európai városban tevékenykedett, 1939-ben Cetinjében gyermekszínházat hozott létre, 1944-ben pedig Ifjúsági Színházat. Ő a háború után is jelentős tevékenységet folytatott, hiszen Kotorban megszer-

vezte a Nemzeti Színházat, 1951-ben Titográsban (ma Podgorica) létrehozta az úttörőszínházat, majd a városi Nemzeti Színházat, amely ma a Crna Gora-i Nemzeti Színház nevet viseli. A szerző megemlíti néhány orosz mérnököt, akik fontos jugoszláviai építkezéseken dolgoztak. Talán közülük is kiemelkedik Nyikolaj Krasznov, aki Cetinje egyik legjelentősebb épületének munkálataiban vett részt. Ez az 1932-ben épült létesítmény eredetileg az akkori zetai bánság igazgatási központja volt, ma a cetinjei városháza. Az értékelők szerint az épület monumentalitásával és egyediségével emelkedik ki a városközpont épületei közül. Krasznov részt vett a Lovćen területén lévő Njegoš-kápolna helyreállításában is, s erről a munkájáról a szakértők azt állítják, hogy kivételes érzékkel harmonizálta az épületet az azt körülvevő természeti környezettel.

A szerző szerint igen jelentős szerepük volt az orosz orvosoknak. Az oroszok megérkezése előtt Crna Gora területén 19 orvos volt, ez a szám az emigránsok megérkezésével 57-re nőtt. Így az is lehetővé vált, hogy olyan településeken is legyen orvos, ahol korábban nem volt. A szerző kiemeli, hogy az orosz orvosok jelentősen javítottak a Crna Gora-i egészségügyi kultúrán. A rövid tanulmányt összegezve a szerző hangsúlyozza, hogy az orosz menekültek pedagógiai, egészségügyi, művészeti és építészeti tevékenységükkel, valamint a közéletben meghonosított új kulturális mintákkal nagymértékben hozzájárultak az elmaradott Crna Gora-i társadalom kulturális emancipációjához.

Radoslav Raspopović: Ruska emigracija v Črni gori po letu 1919 (Orosz emigráció Crna Gorában 1919 után). *Zgodovinski časopis* 34 (2019), 442–453. o.

Szilágyi Imre

Múlt a jelennek: a történelmi emlékezet és a nemzeti identitás narratívái

A történettudomány legfrissebb kutatási trendjéhez igazodva a Moszkvai Tudományos Akadémia Világtörténeti Intézete Szellem-történeti Központjának történelmi emlékezet- és intellektuális kultúra kutatócsoportja kollektív monográfiával jelentkezett, „Múlt a jelennek” címmel. A monográfia a történelem, az emlékezet és identitás viszonyáról szóló kutatásokat ismerteti, valamint a nemzeti és a nemzetállami identitás felépülése folyamataira és mechanizmusaira irányuló összehasonlító elemzések eredményeit mutatja be. A kötet nem klasszikus történetírói munka, interdiszciplinárisnak tekinthetjük, de nem abban az értelemben, amit az Annales iskola honosított meg a történettudományban. Inkább egy történetírói módszertant, eszmetörténetet, historiográfiát, kultúrtörténetet és történetfilozófiát ötvöző munkában összegezték a nyolc szerző tanulmányait. Vizsgálat tárgyává tették azokat a szimbólumrendszereket, nyelvi struktúrákat, amelyek révén a múlt történetírói leírták az őket körülvevő realitást, megismerték, és magyarázták a világban zajló eseményeket, és az átélteket, továbbá képet alkothattak a várható jövőről.

A történelmi emlékezet, az intellektuális kultúra történetének kutatására az Orosz Tudományos Akadémia Világtörténeti Intézetének kutatócsoportja 2000-ben alakult, tudományos eredményeit többek között az ismertetett Múlt a jelennek című, 2020-ban megjelent monográfiában összegzi, amely a Képek a történelemlről (Образы истории) sorozat részeként jelent meg. A kutatócsoport munkájának további eredményeit a következő orosz nyelven megjelent monográfiákban dolgozták fel: Történelem és emlékezet: Európa történelmi kultúrája az Újkorig (Szerk. L. P. Repina. Moszkva, 2006);

Az idő ábrázolása és történelmi elképzelések: Oroszország–Kelet–Nyugat (Szerk. L. P. Repina. Moszkva, 2010); Oroszország válságai a kritikus korszakokban, a történelmi emlékezetben (Szerk. L. P. Repina. Moszkva, 2012); Esemény a történelemben, emlékezetben és identitás narratívákban (Szerk. L. P. Repina. Moszkva, 2017). Jelen kötet főszerkesztője *Lorina Repina* akadémikus egyébként a nyugat-európai történelem-, történetírás- és szellemtörténet-módszertanának szakértője. Fő kutatási területei az urbanizálódás, valamint Nagy-Britannia középkori és kora újkori történelme, később érdeklődése a metodológia és elméleti kérdések felé fordult, számos teoretikus alapmű írója. A monográfia szerzői a téma legfőbb szempontjait Oroszország, egyes európai és latin-amerikai országok történelmi munkáinak feldolgozásával vázolták fel, bemutatva nemzeti identitásuk kialakulásának jelentősen eltérő feltételeit és pályáit, öszszevetve a nemzetállami identitást a kollektív identitás egyéb formáival (a regionális, etnikai, felekezeti vagy párthovatartozás alapján képződőkkel).

Az, amire az emberek emlékeznek a múltból, továbbá az, amit elfelejtnek (tudniillik nem ejtenek róla szót a történetírói munkák), a társadalom tudat alatt kialakuló ideológiájának legfőbb elemévé válik. A történelem kulcseményei és hősei/antihősei szimbolikus szerepet töltenek be a kollektív emlékezetben, ezen túlmenően azonban mitologikus szerepet is kapnak. A történelmi emlékezet – megalkotván ezeket a mitológiai képeket – számos eseményt ezek egymással szembeni ellenállásaként, harcaként interpretál. A történelmi sorsfordulók során a társadalmak a történelmi tapasztalataikhoz fordulnak, és a kutatás megállapítása szerint, minél mélyrehatóbb egy folyamatban lévő társadalmi átalakulás, annál radikálisabban értelmezik újra a történetírásukban a múlt eseményeit.

Oroszországban a történelmi emlékezet narratívájának középpontjában a „földek összegyűjtögetése” áll, ami a nemzeti egység szimbóluma, ugyanakkor megfigyelhető a tendencia, hogy az ezzel ellentétes törekvéseket, amelyek sértik az egység eszméjét vagy az állami központosítás logikáját – szerencsétlen félreértésként kezelik, vagy elhallgatják a történelmi munkák. A történelmi események ilyen

formában történő ábrázolása olyan ideológiai konstrukciót hoz létre, amely a múlt eseményeit a regnáló hatalmi elit érdekeit szem előtt tartva mutatja be, ezzel pedig megalapozza annak történelmi legitimitációját, lehetővé téve azt, hogy a történelmi mítoszok a politikai problémák megoldásának vélt eszközévé váljanak. A hatalom múlt-ról konstruált, és a társadalommal elfogadtatott képe az önmagáról alkotott elképzelését és tényleges viselkedését egyaránt meghatározza.

A kötetben megjelent kutatások időbeli kereteit nagyjából a XVIII. századtól napjainkig megszületett történelmi munkák adják, Oroszország tekintetében ez a cári (szentpétervári), a szovjet és a posztszovjet historiográfia vizsgálatát jelenti (2–6. fejezet). A második fejezet a birodalmi, a civilizációs és a formációelmélet alapján kialakított Oroszország-képet taglalja. A birodalmi identitás kialakulásának folyamatát Nagy Katalintól eredeztetik, amikor is egy olyan nemesség jött létre, amely megtagadva nemzeti gyökereit, a nyugati, európai kultúrában kereste önmagát. Igyekezett minél inkább elhatárolódni attól, amit azóta „népinek” nevezünk, azonosítva azt az elmaradottsággal és civilizálatlansággal, egyszersmind kialakítva a nyugati függőséghez képest meghatározott identitást (bovarizmus), és ennek alternatív megnyilvánulásait, azaz a nyugatos és szlavofil irányzatokat.

A következő rész a nemzeti történetírás nemzeti-állami történetírássá válásával foglalkozik, bemutatja azoknak az ideológiáknak a hatását, amelyek kimutathatóan befolyással voltak az orosz historiográfiára, jelesül néhány német filozófus (Herder, Hegel) és a felvilágosodás más neves gondolkodóinak hatását. Leírja az oroszországi professzionális történetírás kialakulásának folyamatát. A hatodik fejezet a nemzeti történetírás „önprezentációját” mutatja be a történelemkönyvek szemüvegén át.

A kötetben jelentős helyet szentelnek a nemzeti identitás-kérésés analízisének a kora újkori angol historiográfiában, továbbá a Brit Birodalom domináns, versengő és egymás helyére lépő nemzeti-állami narratíváinak, a brit történelem különböző szakaszaiban (7–9. fejezet). A tanulmány szerint valamifajta politikai-kulturális

egység már a XII. századtól tükröződik a *Gesta Rerum Anglorum* krónikában, de valódi történetírói munkák csak a XVIII. századtól foglalkoztak az identitás kérdésével. Az európai historiográfia akkori trendjéhez illeszkedve *David Hume* munkáiban, melyek Malmesburyi Vilmos történetírói műveinek ihletésére keletkeztek, a civilizációba és fejlődésbe vetett hit tükröződik. A nemzeti identitás tudatos formálódása tehát a reneszánsz idejéhez köthető. A tudós humanisták ekkortól foglalkoztak a nemzet (náció) eszméjének kidolgozásával. Míg a korábbi krónikások többnyire szerzetesek voltak, a humanista tudósok olyan kozmopolita szemléletmóddal rendelkeztek, amelyet a közös emlékek, értékek, szimbólumok és mítoszok alakítottak ki és formáltak egységessé, még olyan térségekben is, ahol nemzetállamokról még nem beszélhetünk (Itália vagy Németország). Ebből táplálkozott az első nemzeti gondolat, amelyet azután 1580–1640 között valóságos historiográfiai forradalom követett, melynek időbeli határvonalait *F. S. Fussner* a következőképpen határozott meg: egyfelől Sir Robert Cotton könyvtárának megalapítása, másfelől az angliai polgárháború kezdetévé lett hatalmi válság közötti intervallumba helyezte. Ezen „historiográfiai forradalom” egyik meghatározó eleme a lokális történetírás elterjedése: az egyes örgrófságok, térségek eseményeit egymáshoz nagyon hasonló történeti munkákban összegezték, felvirágozott a heraldika és a genealógia. Az ezt követő fejezetben pedig a szerző kronológiai tekintetben eljut az utóbbi évtizedek brit/angol nemzeti identitással kapcsolatos kutatási eredményeinek bemutatásáig, a brit identitást a skót, wales-i és ír nemzeti identitással összehasonlító elemzéssel.

A 10. fejezet az állami és nemzeti történetírás egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Az emlékezet aktualizálásának stratégiáival foglalkozik a komparatiztika eszközeinek felhasználásával: az angol és orosz történelmi emlékezetet, mint a nemzet kollektív képzeletének egyik formáját mutatja be, valamint a nemzeti és nemzet feletti (azaz birodalmi) historiográfiát veti össze. A nacionalizmus ideológiájának elterjedését a nyugati kultúra egyik gyümölcseként vizsgálja, és bemutatja azt a társadalmi átalakulást, aminek eredményeként a kon-

kurens állami ideológiák felett a nemzetállami ideológia győzedelmeskedik – ide értve a vallási identitást és szekuláris alternatíváit is.

A könyv további fejezetei a „német mítosz” és azt követően a „birodalmi mítosz”, mint a német identitás felépítésének építőköveit, kialakulásának, működésének és továbbadásának bonyolult folyamatait vizsgálja (11–12. fejezet), az antikvitástól a XIX. századig tartó hosszú áttekintésben. A fejezetek a „Harc Rómával – a germán mítosz” címet kapták, és a német nemzeti identitás mítoszákat mutatják be, amelynek (mint minden nemzetnél) sarokköve a saját különlegességükbe, ősi eredetükbe és egyediségükbe vetett hit. A fejezetek egyik fontos megállapítása, hogy 1945-ben, a világháború pusztításának felismerése után a korábbi német nemzeti mítosz összeomlott, és a nemzeti büntudat vette át a nemzeti büszkeség helyét. A szerző megállapítása szerint a vesztes államok közül (ide értve Japánt és Olaszországot is) egy sem volt, amely olyan radikálisan szakított volna a korábbi emlékezetpolitikájával és identitásával.

A politikai megosztottság okán a német nemzeti diskurzus decentralizáltan és fokozatosan alakult ki, és az állami egység hiányában a nyelvi és kulturális azonosság állt a középpontjában. A közös nemzeti mítosz forrásának Tacitus 1453-ban felfedezett műve, a 98-ban megírt *Germania*-t tekintik, amely az ősi germánok életvitelét dolgozta fel. Az utókor számára ezen a művön állt a közös nyelven, kulturális örökségen alapuló egység, amelyet – úgymond – a magas erkölcsiséggel bíró, szabad és hősi szellemű ősoktól kaptak örökül. Hasonló jelentőségű volt Tacitus *Annales* című írásának felfedezése is, amely Arminius győztes teutoburgi csatáját írta meg, melyben a Római Birodalom Rajnán túli expanzióját sikerült megállítania a cheruszok vezérének. Ezen történelmi események alapján épült fel az a nemzeti diskurzus, amely meghatározta a német nemzeti identitást a Róma befolyásával szemben harcoló reformáció képviselőinél, majd a későbbi háborúk (1618–1648: Harmincéves háború, 1756–1763: Hétéves háború) során. *Johann Kaspar Riesbeck* 1783-ban például azon sajnálkozott publicisztikai jellegű írásában, hogy a németekben semmi nemzeti büszkeség vagy hazaszeretet nincsen, kizárólag Germánia azon részéhez kötődnek, ahol születettek. Békés

időben tehát az identitás kérdései nem igazán foglalkoztatták a szélesebb körű közvéleményt. Háborús konfliktus esetén azonban mobilizáló hatással volt a társadalomra a kérdés, hogy „Kik vagyunk mi, németek”, és „mivel szemben határozzuk meg magunkat”.

A kötet végén két sajátos elemzés is helyet kapott, amelyeket esettanulmányként tipizálhatunk (*case studies*), s amelyek jelentősége korántsem abban áll, hogy műfajukban tipikus és jellegzetes írások, ellenkezőleg: egyediek, sőt egyenesen egzotikusnak tekinthetők, ezért két külön fejezetet kaptak. Született tehát egy rész a „szarmata mítosz” szerepéről, a szarmatizmus diskurzusról, a lengyel nemzeti identitás kialakulásának történetében az államiság elvesztése kapcsán (13. fejezet). Továbbá az indianizmus ideológiájáról és a nemzeti-állam identitás modern formálásának „indianista projektjének” kudarcairól, a multikulturális, soknemzetiségű és több rasszból összetevődő Bolívia példáján (14. fejezet).

Összegzésként a kötet azt a megállapítást fogalmazza meg, hogy a kollektív emlékezet és identitás megőrzésében és formálódásában kulcsszerepet játszik a mélyen gyökerező nemzeti történetírási tradíció, amely kanonizált múltképet konstruál nemzeti vagy nemzetállami narratíva formájában, és ennek fényében mutatja be a legfontosabbnak vélt „emlékhelyeket” és a „közös sors” szimbólumait.

Репина Л. П. (szerk.) Прошлое для настоящего: История-память и нарративы национальной идентичности. Коллективная монография. (Múlt a jelennek: Történelmi emlékezet és a nemzeti identitás narratívái) Москва, Аквилон, 2020. 464 о. (Образы истории sorozat). – ISBN 978-5-906578-63-1.

Igari Léna